

**Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΙΣ
ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ
ΠΑΡ' ΗΜΙΝ ΚΑΙ ΕΝ Τῃ ΑΛΛΟΔΑΠῃ**

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Η. ΚΡΙΠΠΑ

Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΑΡ' ΗΜΙΝ ΚΑΙ ΕΝ Τῃ ΑΛΛΟΔΑΠῃ*

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Η. ΚΡΙΠΠΑ
Διδάκτορος Συνταγματικοῦ Δικαίου

Ὡς γνωστὸν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1995 καὶ ἐφεξῆς μερὶς τοῦ ἡμερησίου τύπου τῶν Ἀθηνῶν ἀρέσκειται συχνάκις καὶ προθύμως νὰ καταχωρῇ δημοσιεύματα διαφόρων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ καθηγητῶν πανεπιστημίου, διὰ τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς των ξιφουλκοῦν καὶ ἐπιτίθενται λαῦροι ἐναντίον τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, τοῦ ὁποίου ζητοῦν τὴν κατάργησιν, μὲ τὸ αἰτιολογικόν, ὅτι ἀποβαίνει εἰς βλάβην τῶν μαθητῶν. Πάντα τὰ δημοσιεύματα ταῦτα (τουλάχιστον τὰ προερχόμενα ἀπὸ καθηγητὰς πανεπιστημίου ἢ ἄλλους ἐμφανιζομένους ὡς εἰδικοὺς ἐπιστήμονες ἐπὶ τοῦ προκειμένου), πέραν τῆς ἐκφραζομένης ἀποστροφῆς των ἐναντίον τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν οὐδεμίαν ἐπιστημονικὴν αἰτιολογίαν ἢ θεμελιώσιν περιέχουν, ἐπικαλοῦνται ἢ ἀναπτύσσουν. Καμμίαν βιβλιογραφικὴν παραπομπὴν δὲν εἶδαμε νὰ εἰσφέρουν καὶ κανένα στοιχεῖον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης δὲν ἐπαρουσίασαν ποτέ, καίτοι τὸ θέμα τοῦτο εἶναι καθαρῶς ἐπιστημονικόν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῇ, ἀναλυθῇ ἢ πραγματευθῇ ἐπιπολαίως, ἀθεμελιώτως καὶ ἀναιτιολογήτως. Εἷς ἐκ τῶν ὡς ἄνω συγγραφέων (πανεπιστημιακὸς καθηγητῆς) ἐξέδωκεν ὀγκῶδες σύγγραμμα-νομικοῦ περιεχομένου, διὰ τοῦ ὁποίου προσπαθεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ καταργηθῇ ἢ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ ἑτέρου, ἐντελῶς ἀχρώμου μαθήματος, προχωρῇ

(*) Διάλεξις δοθεῖσα τὴν 17.1.1996 εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν συμπληρωθεῖσα καὶ ἐμπλουτισθεῖσα διὰ τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας καὶ νομολογίας.

δὲ καὶ εἰς ἐκτενῆ παράθεσιν τῶν ἰσχυόντων εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν, παραθέτων καὶ κάποιαν ἐπιλεκτικὴν βιβλιογραφίαν. Ἀπλὴ ὅμως ἀνάγνωσις τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ ἀποδεικνύει εὐχερέστατα δύο τινά: α) Ὅτι ἀγνοεῖ ἐντελῶς μέγα πλῆθος *ad hoc* ἐπιστημονικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκδοθῆ ἢ δημοσιευθῆ εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν. β) Εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου τοῦ ὑβρίζει, λοιδορεῖ ἢ χλευάζει ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀφήνει ἀπαραδέκτους προσβλητικὰς αἰχμὰς ἐναντίον τῶν πρὸς αὐτὸν ἀντιφρονούντων, δηλαδὴ τῶν ὑπὲρ τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν, ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἢ ὑπὲρ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν τασσομένων, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐπικαλεῖται πρὸς τοῦτο ἐπιχειρήματα ἐπιστημονικά, ὡς εἶχεν ὑποχρέωσιν ἐκ τῆς καθηγητικῆς του ἰδιότητος.

Τὸ φαινόμενο τοῦτο ὤθησε τὸν συγγραφέα τῆς παρούσης μελέτης νὰ προβεῖ εἰς ἐξονυχιστικὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοῦ θέματος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προέκυψαν τὰ ἐντελῶς ἀντίθετα τῶν ὄσων οἱ ὡς ἄνω πολέμοι τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ὑποστηρίζουν. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐν λόγῳ ἐρεύνης ἀναπτύσσονται εὐθύς ἐν συνεχείᾳ καὶ τίθενται ὑπὸ τὴν κρίσιν οἰοδηποτε.

Διὰ τὸ νομικὸν καὶ συνταγματικὸν καθεστῶς, τὸ ὁποῖον διέπει τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἔχει γίνει πολὺς λόγος τὸν τελευταῖον καιρὸν καὶ διευτυπώθησαν πολλὰ ἀπόψεις προερχόμεναι ἀπὸ διαφόρους σκοπιάς. Ἐμεῖς θὰ περιοριστοῦμε εἰς τὴν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν ἄποψιν καὶ θὰ προσπαθήσωμε νὰ παρουσιάσωμε αὐτὴν εἰς ὅσην ἔκτασιν μπορεῖ νὰ στηριχθῆ εἰς ἀδιάσειστα ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα. Κυρίως, ὅμως, θὰ προβοῦμε εἰς μίαν συγκριτικὴν ἔρευναν τοῦ παρόντος θέματος, ὅπου ἀνακύπτουν πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστὰ εἰς τὴν χώρα ἡμῶν.

Κατ' ἀρχὴν διὰ τὴν Ἑλλάδα δὲν χρειάζεται νὰ ἐπεκταθῶμεν, διότι τὸ θέμα εἶναι γνωστόν. Ἦτοι τὸ ἄρθρο 16, παρ. 2 τοῦ Συντάγματος ἐπιβάλλει ὡς βασικὴν ἀποστολὴν τῆς παιδείας, μεταξὺ ἄλλων, καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Ὡς ἐκ τούτου δὲν βλέπουμε νὰ εἶναι δυνατόν, ἢ παιδεία νὰ μπορῆ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τῶν μαθητῶν μὲ ἄλλον τρόπον, πλὴν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. Ἄρα τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ρητῶς καὶ κατηγορηματικῶς ὑπὸ τοῦ Συντάγματος προβλέπεται ὡς ὑποχρεωτικόν, διὰ τοὺς χριστιανοὺς μαθητὰς καὶ τουλάχιστον διὰ τοὺς χριστιανοὺς ὀρθοδόξους μαθητὰς. Καμμία προσβολὴ τῆς θρησκευτικῆς τῶν ἐλευθερίας δὲν συνεπάγεται, διότι κατ' οὐδὲν τοὺς ὀδη-

γεῖ εἰς ἄλλην θρησκείαν, πλὴν ἐκείνης εἰς τὴν ὁποίαν οἱ ἴδιοι ἀνήκουν. Αὐτὸ ἔχει γίνεαι δεκτὸν καὶ ἀπὸ τὴν νομολογίαν καὶ μάλιστα τὴν πλέον πρόσφατον, ὅπως εἶναι ἡ ἀπόφασις 3356/1995 τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, περὶ τῆς ὁποίας ὡς γνωστὸν ἔγινε πολὺς λόγος εἰς τὸν τύπον. Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ δέχεται, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἑξῆς: α) Ἡ ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῶν μαθητῶν –περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ἡ προαναφερθεῖσα συνταγματικὴ διάταξις– πραγματοποιεῖται συμφώνως πρὸς τὶς ἀρχές τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὡς τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων ἀνήκει εἰς Ὁρθόδοξον χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ θρησκεία αὐτὴ χαρακτηρίζεται ὡς ἐπικρατοῦσα ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος καὶ ἐκ τοῦ ὅτι τὸ προοίμιό του ἐπικαλεῖται τὴν Ἁγίαν Τριάδα. β) Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν προστατεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ πρώτου προσθέτου πρωτοκόλλου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τὸ ὁποῖον ἔχει κυρωθῆ εἰς τὴν χώραν μας διὰ τοῦ νόμου 53/1974 καὶ ἄρα ἔχει ἐπηρεξημένην τυπικὴν ἰσχὺν κατ' ἄρθρον 28 τοῦ Συντάγματος. γ) Οἱ μαθηταὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μετέχουν εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἐπίσης εἰς τὰς λοιπὰς θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις (προσευχὴ, ἐκκλησιασμός). δ) Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ διδάσκεται εἰς ἰκανὸν ἀριθμὸν ὡρῶν ἐβδομαδιαίως. ε) Μαθηταὶ ἑτερόθρησκοι, ἑτερόδοξοι ἢ ἄθεοι ἀπαλλάσσονται τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, μόνον ἐφ' ὅσον ἐπικαλεσθοῦν τοὺς λόγους αὐτούς, δηλ. λόγους θρησκευτικούς.

Τὰ ἴδια ἀκριβῶς δέχεται καὶ ἡ 2176/1998 ἀπόφασις τοῦ ΣτΕ (Ἐπιθ. Δημ. καὶ Διοικ. Δικ. 1998, σελ. 885 ἐπ., ἡ ὁποία ἀκυρῶνει πρᾶξιν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὡς παράνομον καὶ ἀντισυνταγματικὴν, ἐπειδὴ περιορίζε τὸν χρόνον διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Β' καὶ Γ' τάξιν τοῦ Λυκείου εἰς μίαν ὥραν ἐβδομαδιαίως (ἀντὶ δύο), καθ' ὅσον ἡ πρᾶξις αὐτὴ παρεβίαζε τὴν συνταγματικὴν ἐπιταγὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος αὐτοῦ εἰς ἰκανὸν ἀριθμὸν ὡρῶν ἐβδομαδιαίως.

Ἐν ὄψει, λοιπόν, τῶν προαναφερθέντων καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐπικληθεισῶν συνταγματικῶν διατάξεων δὲν βλέπουμε νὰ μπορεῖ νὰ ὑποστηρικθῆ ἄποψις, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθῆ μὴ ὑποχρεωτικὸν ἢ μὴ σύμφωνον πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, τουλάχιστον διὰ τοὺς χριστιανοὺς Ὁρθόδοξους μαθητάς, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴν συντριπτικὴν πλειοψηφίαν

αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα.

“Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν διάταξιν τοῦ πρώτου προσθέτου πρωτοκόλλου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων αὐτὴ ἀναφέρει, ὅτι κατοχυροῦται τὸ δικαίωμα τῶν γονέων νὰ ἐξασφαλίζουν μόρφωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν τῶν τέκνων των συμφώνως πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς πεποιθήσεις. Ἀπὸ τὴν νομολογίαν τῶν ἀρμοδίων εὐρωπαϊκῶν δικαιοδοτικῶν ὀργάνων (Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, Εὐρωπαϊκὸν Δικαστήριον Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων) ἡ μόνη γνωστὴ ἀπόφασις, ἡ ὁποία ὑπάρχει, εἶναι μία, ἡ ὁποία ἀπορρίπτει προσφυγὴν Σουηδοῦ γονέως, διὰ τῆς ὁποίας ἡ κόρη του δὲν ἀπηλλάγη τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, διότι ἦτο ἄθρη. Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν Blum, Die Gedanken –Gewissen– und Religionsfreiheit nach Art. 9 der europäischen Menschenrechtskonvention, 1990 (σελ. 141-142) καὶ Goy, La garantie europeenne de la liberté de religion –L’ article 9 de la convention de Rome (Revue de droit public 1991, σελ. 32). Τὸ ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυροῦται καὶ ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσαν διάταξιν καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρον 9 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων γίνεται εὐρύτατα ἀποδεκτὸν ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἑλλάδα (ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν πρόσφατην ἀπόφασιν τοῦ ΣτΕ. 3356/1995), ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Π.χ. ὁ γνωστὸς Γερμανὸς καθηγητὴς Bleckmann εἰς τὸ προσφάτως κυκλοφορήσαν σύγγραμμά του Von der individuellen Religionsfreiheit des Art. 9 EMKR zur Selbstbestimmungsrecht der Kirchen, 1995 τὸ ἀναφέρει ρητῶς (σελ. 31, 32, 34). Τὸ ἴδιο δέχονται καὶ ἄλλοι Γερμανοὶ καθηγηταί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ πολυγραφότερος εἰς τὸ συνταγματικὸν θέμα σχέσεων κράτους-ἐκκλησίας J. Listl, εἰς τὸ ἔργον του Das Grundrecht der Religionsfreiheit in der Rechtsprechung der Bundesrepublik Deutschland, 1971 (σελ. 38). Ὅμοίως καὶ ὁ Boyer εἰς τὸ ἔργον του Rechtsprechung der europäischen Gerichtshofes für Menschenrechte, 1984 (σελ. 17), ἐπικαλούμενος καὶ τὴν ἀπὸ 23/7/1968 ἀπόφασιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων κ.ο.κ. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀπόφασις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου ἢ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, ἡ ὁποία νὰ ἔχη δεχθῆ τὰ ἀντίθετα. Ἄρα, τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατοχυροῦται ὡς ὑποχρεωτικὸν καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρον 16, παρ. 2 τοῦ Συντάγματος καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρον 9 (περὶ θρησκευτικῆς ἐλευθερίας) τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρον 2

τοῦ πρώτου προσθέτου πρωτοκόλλου αὐτῆς καὶ μάλιστα ὡς ἀτομικὸν δικαίωμα. Ἐτερόδοξοι, ἑτερόθρησκοι ἢ ἄθεοι δύνανται νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, ἐὰν τὸ ζητήσουν, ἐπικαλούμενοι εἰς πᾶσαν περίπτωσιν λόγους σεβασμοῦ τῆς θρησκευτικῆς τῶν ἐλευθερίας. Ὁρθόδοξοι χριστιανοὶ ὅμως δὲν δύνανται νὰ ἀπαλλαγοῦν. Δι' αὐτοὺς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει ὑποχρεωτικὸν καὶ οὐχὶ προαιρετικόν, διότι ἡ ὑποχρεωτικότης οὐδόλως παραβιάζει τὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας αὐτῶν, ἐφόσον δὲν τοὺς ἐκτρέπει ἀπὸ τὰς δεδηλωμένας θρησκευτικὰς τῶν δοξασίας κατ' οὐδέν. Τέλος, τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν Ὁρθόδοξον χριστιανικὴν διδασκαλίαν καὶ οὐχὶ εἰς ἄλλον ἐπίπεδον ἐν ᾧ τῶν προαναφερθέντων.

Θὰ ἐπιχειρήσουμε ἐν συνεχείᾳ μὲ κάθε δυνατὴν συντομίαν μίαν συγκριτικὴν ἔρευναν εἰς τὴν ξένην νομοθεσίαν καὶ νομολογίαν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, προκειμένου νὰ ἔχωμε μίαν εὐρύτερη ἐποπτεία ἐν προκειμένῳ. Ὑπ' ὅψιν, ὅμως, ὅτι ἡ σχετικὴ νομολογία καὶ ἰδίως ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἀνεξάντλητη. Ὡς ἐκ τούτου περιοριζόμεθα εἰς μίαν κατὰ τὸ δυνατόν ὀρθολογικὴν παράθεσιν τῶν πλέον ἀντιπροσωπευτικῶν καὶ σοβαρῶν πηγῶν, δηλώνοντες, ὅμως, ὅτι καὶ αἱ λοιπαὶ πηγαὶ συντάσσονται μὲ τὰς παρατιθέμενας καὶ συμφωνοῦν μὲ αὐτάς, ὥστε νὰ δυνάμεθα νὰ διαβεβαιώσουμεν, ὅτι δὲν ὑπάρχει κατ' οὐσίαν διαφοροποίησις γνωμῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος θέματος.

Ἀρχίζομεν ἀπὸ τὴν Γερμανίαν, ὅπου ἀπαντᾶται ἡ πλουσιωτέρα νομολογία καὶ βιβλιογραφία. Εἰς τὴν χώραν αὐτὴν τὸ ἄρθρον 7, παρ. 3 τοῦ Συντάγματος ἀναφέρει, ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα ἀποτελεῖ τακτικὸν μάθημα (*ordentliches Lehrfach*), ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν γίνεται συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων. Κανένας διδάσκαλος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐξαναγκασθῆ νὰ διδάξῃ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν παρὰ τὴν θέλησίν του. Ἡ προηγουμένη παρ. 2, τῆς προαναφερθείσης διατάξεως, ἀναφέρει, ὅτι οἱ ἔχοντες τὴν ἐπιμέλειαν τῶν τέκνων δικαιοῦνται νὰ ἀποφασίσουν περὶ τῆς συμμετοχῆς αὐτῶν εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Τὰ ἴδια ἀναφέρουν καὶ οἱ σχετικοὶ νόμοι. Εἰς δὲ ἐξ αὐτῶν, ὁ νόμος περὶ θρησκευτικῆς ἐνηλικιώσεως (*Gesetz über die Religionsmündigkeit*) ὀρίζει, ὅτι οἱ ὡς ἄνω ἔχοντες τὴν ἐπιμέλειαν τῶν τέκνων (καὶ τὰ ἴδια τὰ τέκνα ἀπὸ μιᾶς ἡλικίας) δύνανται νὰ ἀποφασίσουν περὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν.

Ἐν ᾧ τῶν ἀνωτέρω τίθενται τὰ ἐρωτήματα: Τὸ μάθημα τῶν θρη-

σκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν ἢ ὄχι; περιλαμβάνει τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἢ κάποιας μορφῆς γενικὴν θρησκευολογίαν; Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ θεωρία καὶ ἡ νομολογία δέχονται τὰ ἑξῆς: Κατ' ἀρχὴν εἵπομεν ὅτι τὸ Σύνταγμα ὁρίζει τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὡς μάθημα τακτικὸν (ordentliches Lehrfach). Δὲν ἀναφέρει ἂν εἶναι ὑποχρεωτικὸν (Pflichtfach) ἢ προαιρετικὸν (Wahlfach). Ἡ θεωρία, λοιπὸν, καὶ ἡ νομολογία δέχονται συλλήβδην, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν καὶ ὄχι προαιρετικόν. Οὕτως, ὁ καθηγητὴς Rees εἰς τὸ σύγγραμμά του *Der Religionsunterricht und die katechetischen Unterweisung in der kirchlichen und staatlichen Rechtsordnung* 1986 (σελ. 265) ἀναφέρει, ὅτι κατὰ τὰς προπαρασκευαστικὰς ἐργασίας τῆς προαναφερθείσης συνταγματικῆς διατάξεως ἡ ἀρχικὴ διατύπωσις τῆς προέβλεπε τὸ δικαίωμα ἀποχωρήσεως ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Κατὰ τὴν τελικὴν ὁμως διατύπωσιν ἡ ρύθμισις αὐτὴ ἀπηλείφθη καὶ οὕτως ἡ ἔννοιά τῆς προβλέπει ἐφεξῆς μόνον συμμετοχὴν εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν καὶ οὐχὶ δικαίωμα μὴ συμμετοχῆς εἰς τὸ μάθημα θρησκευτικῶν τῆς θρησκείας εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει (Pflicht zur Teilnahme eines jeden Schülers am Religionsunterricht seines Bekenntnisses). Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς ὁμιλεῖ μάλιστα καὶ περὶ τεκμηρίου (Vermutung) ὑποχρεωτικῆς συμμετοχῆς εἰς τὸ μάθημα αὐτὸ διὰ τοὺς γονεῖς, οἱ ὅποιοι ἐνέγραψαν τὸ τέκνον των εἰς ὀρισμένον σχολεῖον (σελ. 305). Τέλος, ὁ καθηγητὴς Rees (αὐτόθι) ἀναφέρει ὅτι κατὰ συνταγματικὴν ἐπιταγὴν τὸ περιεχόμενον τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ὀφείλει νὰ εἶναι ἐπὶ δογματικῆς βάσεως (auf konfessioneller Basis). Ὁ καθηγητὴς Listl¹ ἀναφέρει ἐπὶ λέξει: «*Περὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, τὸ ὁποῖον ἐκ τῆς φύσεώς του δὲν εἶναι προαιρετικὸν ἀλλὰ δογματικὸν-ὑποχρεωτικὸν* (über die Teilnahme am Religionsunterricht, die seiner Natur nach kein Wahlfach sondern konfessionelles Pflichtfach ist - σελ. 770). Ὁμοίως ὁ Voll² ἀναφέρει, ὅτι ὡς τακτικὸν μάθημα, τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικόν. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι δὲν δύναται νὰ εἶναι προαιρετικόν (als ordentliches Lehrfach ist der Religionsunterricht Pflichtfach. Das bedeutet dass er nicht Wahlfach sein kann - σελ. 106). Οἱ γνωστοὶ ὑπομνηματιστὰι τῆς σχολικῆς νομοθεσίας Holfelder - Bosse³ ἀναφέρουν,

1. Das Staatskirchenrecht der Bundesrepublik Deutschland - Festschrift für F. K. Hengsbach 1990.

2. Handbuch des bayerischen Staatskirchenrechts, 1985.

ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὡς ὑποχρεωτικὴ ὕλη εἶναι ὑποχρεωτικὸν (seine Einrichtung als Pflichtfach ist obligatorisch σελ. 281-282). Τὸ ἴδιον ἀκριβῶς δέχεται καὶ ὁ Link⁴ καὶ ἐπὶ λέξει «ist der Religionsunterricht kein Wahlfach im Sinn der allgemeinen schulrechtlichen Terminologie» (σελ. 465), καὶ περαιτέρω χαρακτηρίζει τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὡς «obligatorisch», «Lehrafachzwang», καὶ «Pflichtfach» (αὐτόθι) καὶ διὰ τὴν στοιχειώδη καὶ διὰ τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν (σελ. 466), ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα (σελ. 468). Τὸ ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν δέχονται δι' ἀναλόγων - παρομοίων περιπτου ἐκφράσεων (τὰς ὁποίας παραλείπομεν χάριν συντομίας) καὶ οἱ ἐξῆς Γερμανοὶ καθηγηταὶ: Hesse⁵, Renk⁶, Heckel - Avenarius - Fetzar⁷, Mikat⁸, Staupe⁹, Hollerbach¹⁰, Tilch¹¹, Lepa¹². Τὰ αὐτὰ δέχεται καὶ ὁ γνωστὸς Γερμανὸς συνταγματολόγος Theodor Maunz, εἰς τὸ εὐρύτατα γνωστὸν ἔργον τοῦ Deutsches Staatsrecht, 22α ἔκδ., 1978, σελ. 157, ἐπ. Ὁμοίως, ἐπίσης, Hesselberger¹³, Bleckmann¹⁴, Leibholz - Rink - Hesselberger¹⁵ καὶ πολλοὶ ἄλλοι, τοὺς ὁποίους ὁ χῶρος δὲν μᾶς ἐπαρκεῖ νὰ ἀναφέρωμε ἀναλυτικῶς. Ἀξίζει ὅμως νὰ σταθοῦμε εἰς τινὰς ἀπόψεις προερχόμενας ἀπὸ πηγὰς ὄλως ἰδιαίτερας σημασίας. Ὡς γνωστὸν, τὸ σημαντικότερον, ἐγκυρότερον καὶ σπουδαιότερον ἔργον περὶ συνταγματικοῦ δικαίου εἰς τὴν Γερμανίαν θεωρεῖται τὸ τρίτομον «Grundgesetz - Kommentar» τῶν Maunz -

3. Handkommentar zum Schulgesetz Baden-Württemberg, 10η ἔκδ. 1991.

4. Religionsunterricht, εἰς Handbuch des Staatskirchenrechts der Bundesrepublik Deutschland, τόμ. II, 2α ἔκδ. 1996, σελ. 464 ἐπ.

5. Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 10η ἔκδ. 1977, σελ. 188.

6. Verfassungsprobleme der christlichen Gemeinschaftsschule, NVwZ, 1991, σελ. 116.

7. Schulrechtskunde 6η ἔκδ. 1976 σελ. 44.

8. Kirche und Religionsgemeinschaften, εἰς Nipperdey - Sheuner, die Grundrechte, τόμ. IV, ἡμτ. 1, 1960, σελ. 197.

9. Schulrecht von A-Z, 2α ἔκδ. 1988, σελ. 177.

10. Freiheit kirchlichen Wirkens, εἰς Isensee-Kirchhof, Handbuch des Staatsrechts, τόμ. VI, 1989, σελ. 614 ἐπ.

11. Münchner Rechtslexicon, 1987, σελ. 111.

12. Der Inhalt der Grundrechte, 5η ἔκδ., 1985 σελ. 152.

13. Grundgesetz, 4η ἔκδ., 1983, σελ. 94.

14. Staatsrecht - II die Grundrechte, 3η ἔκδ., 1989, σελ. 180 ἐπ.

15. Grundgesetz - Kommentar an Hand der Rechtsprechung des τόμ. 1, 1989, ἄρθρον 4, ἀριθ. 176.

Düring - Herzog - Scholz. Τὸ ἔργον αὐτὸ εἶναι πασίγνωστον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἶναι τὸ συχνότερον παραπεμπόμενον. Παραθέτωμεν λοιπὸν τὰς ἀντιστοιχοῦς ἀπόψεις του εἰς τὰ σχόλια ὑπὸ τὸ ἄρθρον 7, τοῦ γερμανικοῦ Συντάγματος (ἀριθ. 48α). «Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι *Pflichtfach*» (ὑποχρεωτικὸν) καὶ γιὰ τοὺς μαθητὰς καὶ διὰ τοὺς διδασκάλους (*Pflichtafach für die Lehrer-Pflichtfach für die Schüler*) περαιτέρω δὲ ὅτι δὲν καθίσταται προαιρετικόν, ἀκόμη καὶ ἂν ὑπάρχει μόνον εἰς μαθητῆς (ἀριθ. 47). Ἐπίσης, ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν περιλαμβάνεται ἀπαραιτήτως εἰς τὸ ἑβδομαδιαῖον πρόγραμμα καὶ δὲν δύναται νὰ καθορίζεται εἰς ὥρας πρὸ τῆς ἐνάρξεως ἢ μετὰ τὴν λήξιν ἄλλων μαθημάτων. Ἐπίσης, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δὲν δύναται νὰ καθορίζεται εἰς ὥρας ἀκραΐας (π.χ. τὴν πρώτην ἢ τὴν τελευταίαν ὥραν), ἐφ' ὅσον, αὐτὸ γίνεται διὰ νὰ «πληγεῖ» τὸ ἐν λόγῳ μάθημα. Οἱ βαθμοὶ τοῦ μαθήματος θρησκευτικῶν πρέπει νὰ ἀναγράφονται εἰς τὸ ἀπολυτήριον ἢ τὸ ἐνδεικτικὸν μαζὶ με τοὺς ἄλλους βαθμούς. Ὁ διδάσκαλος τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ἰσοτίμος πρὸς τοὺς λοιποὺς συναδέλφους του τῶν ἄλλων μαθημάτων καὶ μετέχει ἰσοτίμως διὰ ψήφου εἰς τὸ συμβούλιον τῶν καθηγητῶν. Ἐπίσης, ὁ διευθυντῆς τοῦ σχολείου πρέπει νὰ μεριμνᾷ, ὥστε οἱ μαθηταὶ νὰ συμμετέχουν κανονικὰ εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Περαιτέρω ἀναφέρει, ὅτι τὸ κράτος ἔχει ὑποχρέωσιν νὰ ἰδρῦσῃ τὰς ἀναγκαΐας ἀνώτατας σχολάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας θὰ ἐξέρχονται οἱ καθηγηταὶ τῶν θρησκευτικῶν (αὐτόθι, ἀριθ. 48β). Ἡ ὕλη τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ καθορίζεται ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸ δὲ κράτος μόνον του δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καθορίσῃ τὴν ὕλη τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, χωρὶς τὴν σύμφωνον γνώμην τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δύναται νὰ διδάσκεται ὑπὸ λαϊκῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ κληρικῶν (αὐτόθι, ἀριθ. 50). Τέλος, ἀναφέρουν ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι «δογματικόν», πρέπει δὲ ἡ ὕλη του νὰ περιλαμβάνη μετάδοσιν γνώσεων μιᾶς μόνο θρησκείας καὶ οὐχὶ διαφόρων θρησκειῶν (αὐτόθι, ἄρθρον 7, ἀριθ. 52, ἐπὶ λέξει *das Wort «Religionskunde»* passt auf den so gearteten Unterricht schon deshalb nicht, weil mit dieser Bezeichnung regelmässig eine Kunde von verschiedenen Religionen verstanden wird. Hier so aber eine Kenntnisvermittlung nur in Bezug auf eine bestimmte Religion erfolgen.

Ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν (δογματικὸς χαρακτῆρ τῆς ὕλης τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν) ὑποστηρίζεται, ὅτι τοῦτο

προκύπτει οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ Συντάγματος ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ νόμου, ὡς δέχονται καὶ οἱ προαναφερθέντες γνωστοὶ ὑπομνηματισταὶ τῆς σχολικῆς νομοθεσίας Holfelder - Bosse¹⁶ ἐπικαλούμενοι νομολογίαν τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, προσθέτουν δὲ ὅτι παράβασις τῆς ὑποχρεώσεως αὐτῆς θίγει τὴν φύσιν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ὡς θεσμοῦ συνταγματικοῦ, ὑπὸ τὴν ἔννοια, ὅτι ἐὰν ἡ ὕλη τοῦ ἀπετελεῖτο ἀπὸ μίαν γενικὴν θρησκευσιολογίαν (καὶ οὐχὶ γνώσεις μᾶς καὶ μόνης θρησκείας), θὰ ἐδημιουργεῖτο πρόβλημα συνταγματικότητος. Τὰ αὐτὰ δέχεται καὶ τὸ προσφάτως κυκλοφορήσαν εἰς δευτέραν ἔκδοσιν δίτομον σύγγραμμα τῶν Listl - Pirson, Handbuch des Staatskirchenrecht des Bundesrepublik Deutschland (τόμ. 1, 1994 καὶ Link, αὐτόθι, τόμ. II, 1996, σελ. 465 ἔπ. καὶ σελ. 469, διὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος ἀπὸ κληρικοῦς καὶ κατηχητῶν) καὶ ἐπὶ πλέον ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ ἀτομικὸν δικαίωμα καὶ κατ' ἐπέκτασιν γενικὸν λαϊκὸν αἶτημα (σελ. 447 & 456, τόμ. 1).

᾿Ωσαύτως, ὅτι δὲν δημιουργεῖται ἀντισυνταγματικότης, ἐὰν ὁ μαθητὴς ὑποχρεωθῇ νὰ μετέσχη εἰς μάθημα θρησκευτικῶν ἄλλης καὶ οὐχὶ τῆς δικῆς του θρησκείας (αὐτόθι, σελ. 632). Περίπου τὰ αὐτὰ δέχονται σχεδὸν εἰς τὸ σύνολόν των καὶ οἱ προαναφερθέντες συγγραφεῖς, ἄλλος συνοπτικότερα καὶ ἄλλος ἀναλυτικότερα.

Ἐπολείπεται ἓνα ἀκόμη πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἐθίγη ὑπὸ τῶν συγγραφέων προσφάτων μελετῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα περὶ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Γερμανίαν. Ὅπως εἶπομεν ἄνωτέρω, τὸ ἄρθρον 7, παρ. 2 τοῦ Συντάγματος καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ γερμανικὸς νόμος περὶ θρησκευτικῆς ἐνηλικιώσεως ἀναφέρει, ὅτι οἱ ἔχοντες τὴν ἐπιμέλειαν τῶν μαθητῶν, καθὼς καὶ οἱ ἴδιοι οἱ μαθηταὶ ἀπὸ μᾶς ἡλικίας καὶ ἄνω, ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ δηλώσουν ἀποχὴν ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Κατόπιν τούτου καὶ ἐν ὄψει τῶν διατάξεων αὐτῶν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὑποχρεωτικόν; Κατὰ τὴν ἀποψίν μας ἡ ἀπάντησις ἐδῶ εἶναι θετικὴ, διότι οἱ ἐν λόγῳ διατάξεις προκύπτει, ὅτι ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν μόνον τοὺς ἑτεροδόξους, τοὺς ἑτεροθρήσκους ἢ τοὺς ἀθέους (ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα). Τοῦτο προκύ-

16. ἔνθ. ἀν., σελ. 282, ἐπὶ λέξει «Der Religionsunterricht ist bekenntnisgebundener Unterricht... das bedeutet konfessioneller Positivität und Gebundenheit.

πται ἐκ τριῶν δεδομένων:

α) Ἀκριβῶς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος ἐθέσαμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου δι' ἐπιστολῆς μας ἀντίστοιχον ἐρώτημα καὶ εἰς Ὁμοσπονδιακὸν Ὑπουργεῖον Παιδείας τῆς Γερμανίας καὶ εἰς τὰς τοπικὰς ὑπηρεσίας παιδείας. Ὅλαι αἱ ἀπαντήσεις, τὰς ὁποίας ἐλάβομεν, χωρὶς καμμίαν ἐξαίρεσιν, ἀναφέρουν, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν καὶ οὐχὶ προαιρετικὸν παρὰ τὴν ὑπαρξίν τῶν ὡς ἄνω διατάξεων. Μόνον δηλ. τῇ ἐπικλήσει λόγων θρησκευτικῶν (π.χ. ἑτεροδόξοι, ἄθεοι) ἐπιτρέπεται νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Τὰ αὐτὰ δέχεται καὶ τὸ προαναφερθὲν σύγγραμμα τῶν Holfelder - Bosse (σελ. 281) διὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ἥτοι ὅτι ὁ ὑποχρεωτικὸς χαρακτήρ τοῦ μαθήματος δὲν αἴρεται κατ' οὐδὲν καὶ δὲν καθίσταται προαιρετικὸν ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν ὡς ἄνω διατάξεων. Παραμένει δηλαδὴ ὑποχρεωτικὸν κατὰ τὴν σχολικὴν ὀρολογίαν καὶ ἐπὶ λέξει: sein Pflichtfachcharakter entfällt nicht dadurch, dass Art. 7 Abs 2 GG ein Recht zur Abmeldung einräumt. Diese Befreiungsmöglichkeit... macht ihn aber nicht zu einem Wahlfach im Sinne der allgemeinen schulrechtlichen Terminologie (σελ. 281). Παραπέμπει δὲ εἰς ad hoc ἀπόφασιν τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου τῆς 25/2/1987. Ἐπίσης, ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν δι' ὅλους τοὺς μαθητὰς τῆς ἀντιστοίχου θρησκείας παρὰ τὴν ὑπαρξίν τῶν ὡς ἄνω διατάξεων περὶ ἀπαλλαγῆς, ἐπὶ λέξει «der Religionsunterricht ist als Pflichtfach für alle schüler des betreffenden Bekenntnisses trotz der Befreiungsmöglichkeit nach Art 7, Abs 2 GG, Art 18 Satz 3 LV, 100 SchG obligatorisch (σελ. 282). Ἐπικαλούμεθα, ἐπίσης, ad hoc ἀπόφασιν τοῦ Διοικητικοῦ Ἀκυρωτικοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ σημείου ὁ Link¹⁷ ἀναφέρει ὅτι οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἀπόσχουν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ τὸ κάνουν, μόνον ἐφ' ὅσον ἀποχωρήσουν ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον ἐκκλησίαν (nur durch Kirchenaustritt), δὲν ἐπιτρέπεται δὲ κατάχρησις τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ. Γενικῶς δὲ ὑποστηρίζεται εἰς τὴν Γερμανίαν, ὅτι δικαίωμα ἀποχῆς ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀναγνωρίζεται μόνον τῇ ἐπικλήσει ἀποκλειστικῶς λόγων θρησκευ-

17. Religionsunterricht, ἐνθ' ἄν., τόμ. II, 1996, σελ. 476.

τικῆς συνειδήσεως καὶ οὐχὶ ἀναιτιολογήτως¹⁸. Ἐπισημαίνουμεν ἐν προκειμένῳ ὅτι ὁ Link¹⁹ παραθέτει ἐκτενῆ καὶ λεπτομερῆ στατιστικὰ στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ συμμετοχὴ τῶν μαθητῶν εἰς τὴν Γερμανία εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εὐρίσκεται εἰς ὑψηλὸν ποσοστὸν (προσεγγίζον τὸ 100%), καταλήγων εἰς τὸ ὅτι κατόπιν τούτου τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας παρακολουθεῖται καὶ ὑπὸ ἄλλοθρήσκων.

Ἐπίσης, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ Γερμανία ἔχει συνάψει μὲ τὸ Βατικανὸν σειρά Κογκορδάτων, διὰ τῶν ὁποίων ἀναλαμβάνει ἀντιστοιχῶς τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διδάσκη τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τῆς Εὐαγγελικῆς ἐκκλησίας. Ὡς ἀναφέρουν οἱ περισσότεροι τῶν προμνημονευθέντων συγγραφέων καὶ ἐν πάσῃ ἐκτάσει καὶ ἀναλύσει τὸ προαναφερόμενον σύγγραμμα τῶν Listl - Pirson (τόμοι I καὶ II), τὰ ἐν λόγῳ Κογκορδάτα (καὶ διὰ λόγους ἰσότητος καὶ οἱ συμβάσεις μὲ τὴν Εὐαγγελικὴν ἐκκλησίαν) ταυτίζονται πρὸς διεθνεῖς συνθήκας ἐχούσας ἐπισημειωμένην τυπικὴν ἰσχὺν καὶ μὴ δυνάμενας νὰ καταργηθοῦν ἢ τροποποιηθοῦν, οὔτε διὰ νόμου, οὔτε καὶ διὰ τοῦ συντάγματος (σελ. 214, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281). Ἐπίσης, δὲν μποροῦν νὰ καταργηθοῦν (σελ. 282) ἢ νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ ἰσχὺς των ἔληξεν (σελ. 282). Τὰ ἐν λόγῳ Κογκορδάτα εἶναι ἀορίστου διαρκείας καὶ δὲν περιέχουν διάταξιν ἐπιτρέπουσαν τὴν καταγγελίαν των (Hollerbach Vertragsstaatskirchenrecht als Instrument im Prozess der deutschen Wiedervereinigung, KIRCHE UND RECHT, 1995, σελ. 6). Ὁ ἴδιος καθηγητῆς²⁰ ἀναφέρει ὅτι, τὸ ἐν ἰσχύϊ Κογκορδάτον διὰ τὴν Γερμανίαν εἶναι τὸ τῆς 20/7/1933, τὸ ὁποῖον ἐπεκτείνεται αὐτομάτως καὶ εἰς τὸν χῶρον τῆς πρώην Ἀνατολικῆς Γερμανίας, βάσει τοῦ ἄρθρου 11 τῆς ἀπὸ 3/10/1990 συνθήκης ἐπανενοποιήσεως τοῦ γερμανικοῦ κράτους²¹. Τέλος, ἀξίζει νὰ μνημονευθῇ, ὅτι ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις ἔχει συνάψει σύμβασιν καὶ μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Ὁρθόδοξον Μητρόπολιν τῆς Γερμανίας περὶ διδασκαλίας

18. Feuchte, Verfassung des Landes Baden - Württemberg, Kommentar 1987, ἀρθ. 18, ἀριθμ. 17, Τοῦ Αὐτοῦ, Wer entscheidet über die Teilnahme des Kindes am Religionsunterricht? Dön 1965, σελ. 665. Hamel, Glaubens - und Gewissensfreiheit, εἰς Bettermann - Nipperdey - Scheuner, die Grundrechte, τόμ. IV/1 1960 σελ. 63.

19. Religionsunterricht, ἐνθ. ἀν., τόμ. II, 1996 σελ. 479 ἐπ.

20. Αὐτόθι, σελ. 10.

21. Ὁμοίως, Renck, Die neuen Bundesländer und das Reichskonkordat, NV WZ 1994, sel. 770 ἐπ.

τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν διὰ τοὺς Ἑλληνας μαθητὰς τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, ὡς ἐπίσης ἀναφέρει τὸ ἐν λόγῳ σύγγραμμα τῶν Listl - Pirson (τόμ. 1, σελ. 431 & 434).

Ὑπόψιν ὅτι παρόμοια Κογκορδάτα ἔχει συνάψει τὸ Βατικανὸν καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κράτη, τὰ ὁποῖα ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπηξημένης τυπικῆς ἰσχύος, τουλάχιστον διὰ τὰ κράτη Ε.Ε., τὰ ὁποῖα ἀπὸ τῆς προσχωρήσεώς των εἰς αὐτὴν ὑπεχρεώθησαν νὰ θεσπίσουν συνταγματικὴν διάταξιν ἀναγνωρίζουσαν ἐπηξημένην τυπικὴν ἰσχὺν εἰς διεθνεῖς συμβάσεις κυρωθείσας διὰ νόμου, ὅπως π.χ. ὁρίζει καὶ τὸ ἄρθρον 28 τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος. Ἄρα, τὸ δεδομένον αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μόνον διὰ τὴν Γερμανίαν ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλα κράτη. Τέλος, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι εἰς τὴν Γερμανίαν τὸ κράτος ζητεῖ πάντοτε ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν διεύρυνσιν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, ὥστε νὰ προσελκύονται περισσότεροι μαθηταί, χρηματοδοτεῖ δὲ τὴν προσπάθειαν αὐτὴν μὲ μεγάλα ποσά, π.χ. 53.000.000 μάρκα διὰ τὸ ἔτος 1995, ὡς προκύπτει ἀπὸ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδος Frankfurter Allgemeine τῆς 25/4/1995.

Συνεχίζοντες μὲ τὴν Γερμανίαν ἀναφέρουμε, ὅτι ἡ ἐκτεθεῖσα ρύθμισις (ὑποχρεωτικότης μαθήματος θρησκευτικῶν κλπ.) ἰσχύει καὶ εἰς τὸν χώρον τῆς πρώην ἀνατολικῆς Γερμανίας, ὡς ἀναφέρει ὁ προμνημονευθεὶς καθηγητὴς Listl²². Καθὼς καὶ ὁ Pieroth²³, ὁ ὁποῖος δέχεται περαιτέρω, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ καταργηθῆ ποτέ, ἀκόμη καὶ ἂν τροποποιηθῆ τὸ σύνταγμα, διότι τὸ ἄρθρον 7 πού προβλέπει σχετικῶς τὰ ὡς ἄνω ἀποτελεῖ διάταξιν τοῦ συντάγματος μὴ ἀναθεωρητέα. Περὶ τῆς ἐν λόγῳ ρυθμίσεως ὁμιλεῖ καὶ ὁ Hollerbach²⁴ Vertragsstaatskirchenrecht als Instrument im Prozess der deutschen Wiedervereinigung.

Περαιτέρω, εἰς τὴν Γερμανίαν οἱ δικαιούμενοι νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν (ἐτερόδοξοι, ἐτερόθρησκοι, ἄθεοι) ἐπικαλούμενοι τοὺς λόγους πού προαναφέραμε ὑποχρεοῦνται, ἀντὶ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν νὰ παρακολουθήσουν μάθημα ἠθικῆς,

22. Das Staatskirchenrecht in den Neuen Ländern Deutschlands, εἰς Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche, 1995, σελ. 182 ἑπ.).

23. Die verfassungsrechtliche Zulässigkeit einer Öffnung des Religionsunterrichts, ZER 1993, σελ. 189.

24. Kirche und recht, 1995, σελ. 1 ἑπ.

ἡ συνταγματικότης ὅμως τοῦ περιεχομένου τοῦ ὁποίου ἀμφισβητεῖται στήν Γερμανία²⁵.

Ὑπόψιν ὅτι εἰς τήν Γερμανίαν τὸ γεγονός ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν καὶ ὅτι τὰ βιβλία καὶ ἡ διδακτέα ὕλη καθορίζεται καὶ ἐγκρίνεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία ἐλέγχει καὶ ἐὰν ἡ διδασκαλία πραγματοποιεῖται συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχάς της, γίνεται παγίως δεκτὸν καὶ ἀπὸ τὴν νομολογίαν, ἰδίᾳ δὲ τοῦ συνταγματικοῦ δικαστηρίου, π.χ. ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν αἱ ἀποφάσεις τοῦ δικαστηρίου αὐτοῦ εἰς τὴν συλλογὴν BVerfVE 41, σελ. 108, 41, σελ. 29, 41, σελ. 65, NJW 1988, σελ. 3141. Ἐπίσης τὴν ἀπόφασί του Διοικητικοῦ Ἀκυρωτικοῦ εἰς τὴν συλλογὴν Kirche 11, σελ. 153. Αἱ ἐν λόγῳ ἀποφάσεις δέχονται τὰ προαναφερθέντα ρητῶς, κατηγορηματικῶς καὶ ἀνεπιφυλάκτως, μάλιστα δὲ ἡ ἐκ τῶν μνημονευθεισῶν ἀποφάσεων 41, σελ. 65, δέχεται, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ διαμορφώνεται ἀπαραιτήτως βάσει τῶν ἀντιστοιχῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν, διότι ἄλλως θὰ ἐμειστοποιεῖτο μία ἀσήμαντη μειοψηφία. Ὑπόψιν, τέλος, ὅτι αἱ προαναφερθεῖσαι ἀπόψεις τῶν Γερμανῶν συγγραφέων σχεδὸν εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ἐπικαλοῦνται ἀντίστοιχη νομολογίαν πρὸς αἰτιολόγησίν των.

Ἐκ τῶν προαναφερομένων ἀποφάσεων τοῦ συνταγματικοῦ δικαστηρίου ἡ 41, 108 ἀναφέρει ὅτι ἡ διδακτέα ὕλη καὶ τὰ διδακτικά βιβλία καθορίζονται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία ἔχει καὶ τὸ δικαίωμα ἐποπτείας προκειμένου νὰ διαπιστώσῃ, ἐὰν τὰ ὑπ' αὐτῆς καθορισθέντα τηροῦνται (Lehrpläne und Lehrbücher für den Religionsunterricht sind im Einvernehmen mit dieser Institutionen zu bestimmen... haben die Kirchen das Recht sich nach einem mit der Unterrichtsverwaltung vereinbarten Verfahren durch Einsichtnahme zu vergewissern, dass der Religionsunterricht in Übereinstimmung mit ihren Lehren und Anforderungen erteilt wird. Ἡ δὲ ἀπόφασις τοῦ ἰδίου δικαστηρίου 41, 65 δέχεται ὅτι κατὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὁ δάσκαλος ἔχει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διδάσκῃ τὰς ἐνιαίας ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας (Sich aus Art 7 VoSchG die Verpflichtung der Lehrer ergebe, der Unterricht und die Erziehung nach den gemeinsamen Grundsätze der christlichen Bekenntnisse zu gestalten... der Unterricht auch im

25. Renck, Verfassungswidriger Ethikunterricht? Bay VBI, 1994, σελ. 432 ἐπ. Link, ἔνθ. ἀν. τόμ. II, 1996, σελ. 481 καὶ αὐτόθι ἐκτενὴς βιβλιογραφία ἀμφισβητοῦσα τὴν φύσιν τοῦ μαθήματος ἠθικῆς.

entsprechenden christlichen Sinn erteil werden). Άξιζει ἐπ' εὐκαιρία νὰ ἀναφερθῆ, ὅτι τὸ διοικητικὸν πρωτοδικεῖον τοῦ Freiburg διὰ τῆς ἀπὸ 8/3/1995 ἀποφάσεώς του ἀπορρίπτει προσφυγὴν μαθητοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἐζητοῦσε νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Ἡ αἰτιολογία τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς δὲν εἶναι εἰσέτι γνωστή. Ἄπλῶς ἀναφέρεται ἐν περιλήψει εἰς τὸ τελευταῖον τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ Kirche und Recht, 1995, 980-15.

Τὰ ἴδια ἀναφέρει καὶ ὁ Opperman²⁶, ἥτοι ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ ὑποχρεωτικὴν ὕλην (Ordentliches Lehr-pelicht-fach) καθοριζόμενον ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὴν Ἐκκλησίαν, ἣ ὁποία ἐγκρίνει καὶ ποῖα πρόσωπα θὰ διδάξουν τὸ ἐν λόγω μάθημα. Ἐννοεῖ δὲ ἐδῶ τὰς μεγάλας Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας²⁷.

Περαιτέρω, ἡ γνωστὴ ἡμερησία ἐφημερὶς Frankfurter Allgemeine Zeitung εἰς τὸ φύλλον τῆς 30.9.1996 δημοσιεύει μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον «Es gibt keine christenlose Christendom» (Δὲν ὑπάρχει κανένας Χριστιανισμὸς χωρὶς Χριστὸν) (σελ. 10), ἣ ὁποία μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Γερμανίαν εἶναι δογματικὸν - κατηχητικὸν (konfessionel), καθὼς καὶ ὅτι διδάσκεται εἰς τὰ σχολεῖα καὶ ἀπὸ κληρικοῦς. Δημοσιεύει δὲ εἰκόνα Γερμανοῦ κληρικοῦ, ὁ ὁποῖος διδάσκει μάθημα εἰς μικροὺς μαθητὰς μέσα εἰς αἴθουσα σχολεῖου. Ὁ καθηγητὴς Listl εἰς τὴν μελέτην του «Die Religions - und Kirchenfreiheit in den neueren Rechtsprechung des Bundesverfassungsgerichts» εἰς Festchrift für Willi Geiger zum 80 Geburtstag, 1989, σελ. 546 ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Γερμανίαν εἶναι ὑποχρεωτικὸν (Pflichtfach, obligatorisch καὶ ὅτι ἔχει Pflichtfachcharakter). Περαιτέρω, ὅτι τὸ δικαίωμα τῶν μαθητῶν νὰ ἀπόσχουν, ἐπειδὴ ἀνήκουν εἰς ἄλλην θρησκείαν δὲν καθιστᾷ τὸ μάθημα προαιρετικὸν (das abmeldungsrecht macht ihn [ἐννοεῖ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν] nicht zu einem wahlfach. Εἰς τὴν σελ. 547 ἀναφέρει ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν Γερμανία μάθημα θρησκευτικῶν θρησκευσιολογικῶν - δηλ. μὴ Χριστιανικῶν - δογματικῶν (keine überkonfessionelle bekenntnisinhalt). Ὁ Καθηγητὴς v. Campenhausen εἰς τὴν μελέτην του «Vier neue Staatskirchenverträge in vier neuen Länder» εἰς neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht 1995, σελ. 759 ἀναφέρεται εἰς τὴν συν-

26. Besonders verwaltungsrecht, ἐκδ. ὑπὸ v. Munch, 8η ἐκδ. 1988, σελ. 805.

27. Kooperation mit den "öffentlichen" Kirchen, αὐτόθι, σελ. 805.

ταγματικὴν κατοχύρωσιν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν εἰς τέσσαρα νέα κρατίδια τῆς Γερμανίας (μετὰ τὴν ἔνωσιν Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Γερμανίας) δι' ἰσαριθμῶν Διεθνῶν Συμβάσεων. Εἰς τὴν ἰδίαν σελίδαν ἀναφέρει, ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ μαθήματος καθορίζεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν διδάσκεται καὶ ἀπὸ κληρικοῦς εἰς τὰ σχολεῖα. Ὁ προαναφερθεὶς πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς Listl εἰς τὴν μελέτην του «Die Fortgeltung und die Gegenwärtige Staatskirchenrechtliche Bedeutung des Reichskonkordats von 20 Juli εἰς Festschrift für Louis Carlen, 1989, σελ. 326-327 ἀναφέρει ὅτι τὸ Κονκορδάτον τοῦ 1933, ποῦ ἔχει συνάψει ἡ Γερμανία μετὰ τὴν Ἁγία Ἐδραν (καὶ ποῦ εὐρίσκεται πάντοτε ἐν ἰσχύϊ) κατοχυρῶναι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τῆς Καθολικῆς θρησκείας (das Reichskonkordat enthält eine Garantie des Katholischen Religionsunterrichts. Εἰς τὴν σελ. 327 ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν διδάσκεται εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα, δημοτικά, γυμνάσια, λύκεια, ἐπαγγελματικὰς σχολὰς καὶ μάλιστα κατὰ τὶς ὑποδείξεις τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι πάντοτε δογματικὸν - κατηχητικὸν (konfessionel ὡς ἀναφέρει ἐπὶ λέξει). Οἱ Model - Müller, Grundgesetz²⁸ ἀναφέρουν, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὡς κανονικὴ ὕλη ἐντάσσεται εἰς τὰ ὑποχρεωτικὰ (ἐπὶ λέξει: «als ordentliches lehrfach ist der Religionsunterricht den Pflichtfächern zuzuordnen»). Εἰς τὸ ἴδιον σημεῖον ἀναφέρουν περαιτέρω, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ἰσότιμον πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα μαθήματα καὶ οἱ βαθμοὶ του συνυπολογίζονται εἰς τὴν ἐξαγωγήν μέσου ὄρου ἐτησίας βαθμολογίας. Εἰς τὸν ἀριθ. 156 ἀναφέρουν, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι συνταγματικῶς κατοχυρωμένον (Istitutionelle Garantie-des Religionsunterrichts). Τέλος, εἰς τὸ ἴδιον σημεῖον ἀναφέρουν, ὅτι οἱ κληρικοί, ποῦ διδάσκουν μάθημα θρησκευτικῶν εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα, ὑπόκεινται ὑπηρεσιακῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (ἐπὶ λέξει: «Pfarrer, die zum Religionsunterricht angeordnet werden, unterstehen dienstrechtlich Weiter der Kirche»). Οἱ Πανεπιστημιακοὶ καθηγηταὶ Pieroth - Schlink εἰς τὸ ἔργον τους Grundrechte - Staatsrecht II (13η ἔκδ. 1997, σελ. 164) ἀναφερόμενοι εἰς τὸ ἄρθρον 7 τοῦ γερμανικοῦ Συντάγματος (τὸ ὁποῖον κατοχυρῶναι τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν) καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν φράσιν αὐτοῦ, ὅτι τὸ μάθημα

28. 11η ἔκδ. 1996, ὑπ' ἀρθρ., 7 ἀριθ. 155.

τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ «Ordentliches Lehrfach» (=κανονικὴν ὕλην μαθήματος) ἐπεξηγοῦν, ὅτι ἡ φράσις αὐτὴ σημαίνει ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δὲν τυγχάνει προαιρετικὸν ἀλλὰ ὑποχρεωτικὸν καὶ ὡς τοιοῦτον πρέπει νὰ βαθμολογεῖται (ἐπὶ λέξει «ordentliches Lehrfach bedeutet, dass der Religionsunterricht nicht Wahl-, sondern Pflichtfach ist und als solches benotet wird»). Περαιτέρω, ἀναφέρουν, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ ἀτομικὸν δικαίωμα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι δι' αὐτοῦ κατοχυροῦται μία μορφή ἀσκήσεως τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ὡς αὕτη προβλέπεται ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ Συντάγματος τῆς Γερμανίας, φορεῖς δὲ τοῦ δικαιώματος τούτου τυγχάνουν καὶ αἱ θρησκευτικαὶ κοινότητες. Ἐπίσης, ἀναφέρουν ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν διδάσκεται εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα, ὅτι εἶναι ἰσοτίμον πρὸς τὰ ἄλλα μαθήματα καὶ ὑπολογίζεται διὰ τὴν ἐξαγωγήν τοῦ μέσου ὄρου βαθμολογίας ἐκάστης τάξεως. Περαιτέρω ἀναφερόμενοι εἰς τὴν νομολογίαν τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, ἐπισημαίνουν, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἔχει κριτὴ ὡς κατηχητικοῦ περιοχόμενου δεσμευτικοῦ («in konfessioneller Positigkeit und Gebundenheit» σελ. 165). Τέλος, ἀναφέρουν, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυροῦται εὐθέως ἀπὸ τὸ Σύνταγμα καὶ δὲν τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξιν νόμου. Ὁ Umbach εἰς τὴν μελέτην του «Grundrechts – und Religionsmündigkeit im Spannungsfeld zwischen Kindes– und Elternrecht», εἰς Festschrift für Willi Geiger zum 80 Geburtstag, 1989, σελ. 362 ἀναφέρει, ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐνηλικιώσεως δὲν τυγχάνει συνταγματικῶς κατοχυρωμένον (Grundrechtsmündigkeit... verfassungsrechtlich nicht begründet). Εἰς τὴν σελ. 363 ἀναφέρει ὅτι εἰς τὴν νομολογία δὲν ἀνευρέθη μέχρι στιγμῆς καμία ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος τῆς ἐνηλικιώσεως (ἐπὶ λέξει «in der Rechtsprechung hat eine besondere Grundrechtsmündigkeit bisher keine Anerkennung gefunden»), παραπέμπει δὲ εἰς δικαστικὰς ἀποφάσεις. Εἰς τὴν σελ. 371 ἀναφέρει, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, παρὰ μόνον ἐὰν ὁ αἰτῶν ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει (δηλ. μόνον ἐπὶ Kirchenaustritt). Τέλος, εἰς τὴν σελ. 372 ἀναφέρει, ὅτι θὰ ἦτο πρακτικῶς οὐτοπικὸν καὶ νομικῶς ἀμφίβολον διὰ τοὺς γονεῖς νὰ ζητήσουν μίαν οὐδετερότητα ἐκ μέρους τοῦ κράτους (ἐπὶ λέξει «Den Eltern eine selbstlose Neutralität zu fördern wäre tatsächlich illusorisch und rechtlich zweifelhaft»). Ὁ κατ' ἐπανάληψιν προαναφερθεὶς πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς J. Listl εἰς τὴν μελέτην του «Staat und Kirche bei Ulrich Scheuner», εἰς demokratie in

anfechtung und bewahrung- festschrift für Johannes Boermann, 1982, εἰς σελ. 871-872 ἀναφέρεται εἰς τὴν διατήρησιν τῆς κατηχητικῆς μορφῆς τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, ἡ ὁποία ἀντιτίθεται εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐνὸς δια- ἢ ὑπερθρησκευτικοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν (ἐπὶ λέξει «Beibehaltung des konfessionellen und gegen die Einführung eines inter - oder über konfessionellen Religionsunterrichts»). Περαιτέρω, ἀναφέρει, ὅτι τὸ ἐν λόγῳ μάθημα εἶναι ὑποχρεωτικὸν (Verbindlich - pflichtfach) καὶ ὄχι προαιρετικὸν (nicht wahlfach). Τέλος, ἀναφέρει ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει προσδεδεδεμένον εἰς τὴν μετάδοσιν τῆς πίστεως, δηλ. κατηχητικὸν (ἐπὶ λέξει «Benenntnisgebundenes fach das glaubenwissen vermittelt»). Οἱ Brinkmann - Hackendroh, εἰς Grundrechtskommentar zum Grundgesetz (ἐκδιδόμενον εἰς κινητὰ φύλλα) ὑπ' ἀρθρ. 7, σελ. 6, ἀναφέρουν ὅτι ἡ νομολογία τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου θεωρεῖ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὡς συνταγματικῶς κατοχυρωμένον θεσμὸν (Einrichtungs - Garantie - Institutionsgarantie), εἰς δὲ τὴν σελ. 7, ὅτι ἡ νομολογία θεωρεῖ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατηχητικὸν καὶ τελοῦν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ προαναφερθεὶς πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς v. Campenhausen, εἰς τὴν μόλις κυκλοφορήσασαν τρίτην ἔκδοσιν τοῦ ἤδη κλασικοῦ συγγράμματός του Staatskirchenrecht (3η ἔκδ. 1996) ἀναφέρει, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ συνταγματικὴν θεσμικὴν ἐγγύησιν (Institutionelle garantie, σελ. 238). Περαιτέρω (σελ. 242) ἀναφέρει, ὅτι διὰ τὴν ἐκπληρωθῆναι τὸ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος (δηλ. τὴν μεταδῶσιν γνώσιν εἰς τὸν μαθητὴν), πρέπει τὸ μάθημα αὐτὸ νὰ εἶναι ἐπὶ βάσεως κατηχητικῆς - δογματικῆς (ἐπὶ λέξει: «Auf konfessioneller basis eingeübt werden soll»). Ὁ ἴδιος, εἰς τὴν σελ. 243, ρητῶς ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν (der religionsunterricht ein pflichtfach ist). Εἰς τὴν σελ. 244, ἀναφέρει ὅτι παρ' ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι κρατικὴ ὑπόθεσις, ἐν τούτοις ἡ ὕλη του καθορίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν (die Religionsgemeinschaften seinen bestimmen). Εἰς τὴν σελ. 245 ἀναφέρει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παρακολουθῆ καὶ ἐλέγχῃ πῶς γίνεται τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν (Aus dem gleichen grunde genießen die Religionsgemeinschaften ein Recht zur Einsichtnahme in den Religionsunterricht; es dient der Kontrolle der Übereinstimmung. Εἰς τὴν ἰδίαν σελ. ἀναφέρει, ὅτι ἡ συνταγματικὴ κατοχύρωσις τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ἀφορᾷ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Θρησκείαν μό-

νον (έν ὄψει τῶν ἄρθρων 137 καὶ 140 τοῦ Συντάγματος τῆς Βαϊμάρης, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐνσωματωθεῖ εἰς τὸ ἰσχύον Σύνταγμα), προσθέτει δὲ ὅτι π.χ. μάθημα θρησκευτικῶν διὰ τοὺς Μουσουλμάνους δὲν τυγχάνει συνταγματικῶς κατοχυρωμένον. Ὁ Rees, εἰς τὴν μελέτη του «Religionsunterricht in der Schule»²⁹, ἀναφέρει εἰς τὴν σελ. 104, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει κατὰ τὴν ἐπιθυμία τοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτου ὑποχρεωτικὸν (nach dem willen des verfassungsgebers Pflichtfach sein sollte. Περαιτέρω, εἰς τὴν σελ. 107, ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει κατηχητικόν, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ Σύνταγμα (Konfessionalität des Religionsunterrichts), τὰ αὐτὰ ἀναφέρει καὶ εἰς τὰς σελ. 108, 109, 112. Τέλος, εἰς τὴν σελ. 113 ἀναφέρει, ὅτι διὰ τὸ κράτος τυγχάνει νομικῶς ἀδύνατον νὰ καταργήσῃ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν (ἐπὶ λέξει: «weder aus dem Verbot der Staatskirche noch aus der daraus folgenden Pflicht des Staates zu religiöser und weltanschaulicher Neutralität, noch aus dem grundrecht der Glaubens –und Gewissens– freiheit ergibt sich daher eine rechtliche Möglichkeit oder gar Notwendigkeit, den Religionsunterricht von der Schule fernzuhalten». Ὁ J. Oebbecke εἰς τὴν μελέτην του Reichweite und voraussetzungen der Grundgesetzliche Garantie des Religionsunterrichts³⁰ ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ ἄσκησιν ἀτομικοῦ δικαιώματος (σελ. 340), περαιτέρω δὲ ὅτι τὸ μάθημα αὐτὸ εἶναι δεσμευτικῶς κατηχητικόν (konfessionelle Gebundenheit, σελ. 341), καθὼς καὶ ὅτι ἡ τυχὸν ἀντικατάστασις τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ὡς κατηχητικοῦ ἀπὸ ἑνα ἄλλο μάθημα θρησκευσιολογίας θὰ ἦταν ἀντισυνταγματικὴ (ἐπὶ λέξει: «ist die Integration solcher religionskundlichen oder weltanschauungskundlichen Elemente nicht verfassungsrechtlich geboten» σελ. 341. Ἐπίσης, ἀντισυνταγματικὴ τυγχάνει καὶ ἡ εἰσαγωγή μαθήματος θρησκευτικῶν κοινοῦ, περισσοτέρων δηλ. θρησκευτῶν (ἐπὶ λέξει «die verfassung verbietet den gemeinsamen Religionsunterricht», σελ. 343. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς ὑποστηρίζει καὶ ὁ Heckel³¹, ἤτοι ὅτι τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραποιηθῇ διὰ λαϊκισμοῦ (ἐπὶ λέξει «darf er religiöse Phänomene nicht säkularisierend verfälschen indem

29. KuR 1996, σελ. 99 ἔπ.

30. OVBL 1996, σελ. 336 ἔπ.

31. Grundsatzprobleme der Religionsfreiheit in Deutschland, εἰς gewissen und freiheit, 46/47, 1996, σελ. 90.

er die Theologie in säkuläre Religionsphilosophie (und atheistische Religionskritik) den Religionsunterricht in allgemeine Religionskunde»³². Ὁ H. Lecheler³³ (Grundgesetz - Kommentar, 1996, ἐκδιδόμενον ὑπὸ Michael Sachs) εἰς τὸ περὶ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν κατὰ τὸ Σύνταγμα κεφάλαιον (ὑπ' ἄρθρον 7, παρ. 39 ἐπ.) ἀναφέρει ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει κατηχητικὸν (ἐπὶ λέξει «Gegenstand des Religionsunterrichts ist eine bestimmte Religion, ein bekennntnis, παρ. 39) καὶ ὄχι μία θρησκευσιολογία ἢ θρησκευτικὴ κριτικὴ (nicht eine blosse Religionskunde oder Religionskritik, αὐτόθι) καθὼς καὶ ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ ἔχη περιεχόμενον δογματικὸν (Bekennntnisinhalt, παρ. 40). Περαιτέρω ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυροῦται συνταγματικῶς ὑπὲρ τῶν «Μεγάλων Ἐκκλησιῶν» εἰς τὴν Γερμανία (ἐννοεῖ τὴν Καθολικὴν καὶ Εὐαγγελικὴν Ἐκκλησίαν) ἐπὶ λέξει: die Garantie des Religionsunterrichts ist historisch auf ben beiden grossen deutschen Kirchen zugeschnitten (παρ. 41). Περαιτέρω, ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυρώθηκε συνταγματικῶς καὶ εἰς τὰ νέα κρατίδια ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν πρῶην Ἀνατ. Γερμανίαν (παρ. 45). Τέλος, ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι κατὰ πάντα ἰσότιμον πρὸς τὰ ἄλλα μαθήματα, ἀποτελεῖ κανονικὸν μάθημα καὶ πρέπει νὰ διατίθενται διὰ τὴν διδασκαλία του εἰς τὸ σχολικὸν πρόγραμμα ἀνάλογοι ὥραις καθ' ἑβδομάδα (ἐπὶ λέξει «der Staat dazy verpflichtet ist die sachlichen und personellen Voraussetzungen zu schaffen, den Religionsunterricht als selbständige Lehrveranstaltung in die Legrpläne einzustellen und mit einer angemessenen Wochenstundenzahl in den Stundenplan aufzunehmen», αὐτόθι, ὑπ' ἄρθρον 7 παρ. 46, αἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι τοῦ συγγραφέως). Οἱ γνωστοὶ Γερμανοὶ ὑπομνηματισταὶ Mangoldt - Klein - Stark³⁴ ἀναφέρουν, ὅτι ἡ συμμετοχὴ τοῦ μαθητοῦ εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὴ (ὁμιλοῦν περὶ «teilnahmepflicht» κατ' ἐπανάληψιν). Περαιτέρω (σελ. 466) ἀναφέρουν, ὅτι ἡ ὕλη τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἡ διεξαγωγή του πρέπει κατὰ τὸ Σύνταγμα, νὰ εἶναι σύμφωνη πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Ἐκκλησίας. Τέλος ἀναφέρουν, ὅτι παρὰ τὴν ὑπαρξιν τοῦ νόμου περὶ θρησκευτικῆς ἐνηλικιώσεως (Religionsmündigkeit) μόνον εἰς τοὺς γο-

32. Σελ. 90.

33. Grundgesetz - Kommentar, 1996, ἐκδιδόμενον ὑπὸ Michael Sachs.

34. Das bonner Grundgesetz, τόμ. I, 3η ἐκδ. 1985, σελ. 437.

νεῖς ἀναγνωρίζεται τὸ ἀτομικὸν δικαίωμα νὰ ἀποφασίζουσιν τὴν διὰ λόγους συνειδήσεως ἀποχὴν τῶν τέκνων των ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Τοῦτο, διότι θὰ ἦτο ἀνακόλουθον, οἱ γονεῖς νὰ ἀποφασίζουσιν περὶ τῶν πάντων διὰ τὰ τέκνα των (π.χ. ποῦ θὰ κατοικήσουν «ἀκόμη καὶ εἰς τὰς Ἰνδίας», ποῖαν θρησκείαν θὰ ἀσπασθοῦν, ποῖον ὄνομα θὰ ἔχουν κ.λπ.), ἐνῶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, θὰ τοὺς ἐθέταμε περιορισμούς. Τοιοῦτοι τυχόν περιορισμοὶ θὰ ἀντέκειντο εἰς τὰ συνταγματικῶς προστατευόμενα δικαίωμάτα των (αὐτόθι, σελ. 445).

Ὁ Γερμανὸς Καγκελάριος Helmut Kohl προέβη εἰς δῆλωσιν κατὰ τὰς ἀρχὰς Νοεμβρίου 1997 περὶ τοῦ ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὑπὸ μορφὴν κατηχητικῆν (konfessionell) πρέπει νὰ διατηρηθῆ ὅπως δῆποτε καὶ ὅτι ἀποτελεῖ «μεγάλον σκάνδαλον» (grosser Skandal) τὸ νὰ ἐπιδιώκουν ὀρισμένοι εἰς τὴν Γερμανίαν νὰ ἐξοβελίσουν ἀπὸ τὰ σχολεῖα τὸ μάθημα αὐτό. Προσέθεσε δέ, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δὲν ἀποτελεῖ προνόμιον τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ «ἀναγκαίαν κρατικὴν ὑπόθεσιν» (Notwendige aufgabe des Staates)³⁵. Ὁ κ. D. Bayer εἰς τὸ ad hoc περὶ θρησκευτικῆς ἐλευθερίας νομικὸν σύγγραμμά του «Das Grundrecht der Religions – und Gewissensfreiheit, 1997 (σελ. 115) ἀναφέρει, ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν σημαίνει τὴν «μετάδοσιν τῆς πίστεως καὶ τοῦ δόγματος μᾶς ὀρισμένης θρησκείας» (vermittlung des Glaubens einer bestimmten Religionsgemeinschaft), ὁ ἴδιος συγγραφεὺς (αὐτόθι) ἀναφέρει περαιτέρω, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει συ-νταγματικῶς κατοχυρωμένον καὶ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα. Περαιτέρω (σελ. 119) ἀναφέρει, ὅτι τὸ κράτος ὑποχρεοῦται (Verpflichtet) νὰ διδάσκη τὸ ἐν λόγω μάθημα ὡς κανονικὴν ἐκπαιδευτικὴν ὕλην καὶ ἐπίσης, ὅτι δημιουργεῖται ἓνα ἀτομικὸ δικαίωμα/ἀπαίτησις, ἣτοι τὸ αἶτημα παροχῆς μαθήματος θρησκευτικῶν (Anspruch auf religionsunterricht). Ἐπίσης, ἀναφέρει (σελ. 120), ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν (Pflichtfach) καὶ παραθέτει πλῆθος διαπρεπῶν Γερμανῶν νομικῶν συνταγματολόγων καθηγητῶν, οἱ ὅποιοι χρησιμοποιοῦν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν λέξιν. Τέλος (σελ. 121, 122 καὶ 123), ἀναφέρει ὅτι ἡ ὕλη τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν διαμορφώνεται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ φυσικὰ τὸ κρά-

35. Kirche und recht, 1998, παραγρ. 980, σελ. 127.

τος κανένα δικαίωμα δὲν ἔχει νὰ τὴν διαφοροποιήσῃ, προσθέτει δὲ ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς ἔχει δεχθῆ καὶ τὸ Συνταγματικὸν Δικαστήριον διὰ τῆς ἀποφάσεώς του BverfGE 74, 244 (σελ. 252 ἐπ.) (ἐπὶ λέξει «Der inhalt des Religionsunterrichts allein von der Religionsgemeinschaften bestimmt wird» σελ.121). Ἐπίσης, ἀναφέρει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ ὄχι τὸ κράτος ἐγκρίνει τὸν διορισμὸν, τὰ προσόντα καὶ ἐλέγχει τὴν ἰκανότητα τοῦ κάθε καθηγητοῦ τῶν θρησκευτικῶν (σελ. 122). Ὁμοίως uhl³⁶ ὑποστηρίζοντος ὅτι συνταγματικῶς κατοχυροῦται ὄχι ἀπλῶς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ διδασκαλία του ὑπὸ μορφήν κατηχητικὴν (Religionsunterricht konfessionell und musste daher dogmatischer Unterricht sein, σελ. 412), ἀναφέροντος ὅτι ἡ θρησκευσιολογικὴ διδασκαλία δὲν ἀποτελεῖ μάθημα θρησκευτικῶν (ein interkonfessioneller Unterricht keinen Religionsunterricht darstellt, αὐτόθι) καὶ προσθέτοντος ὅτι ἡ διδασκαλία θρησκευσιολογικοῦ μαθήματος εἶναι ἀντισυνταγματικὴ (σελ. 416).

Οἱ καθηγηταὶ Jarass - Pieroth εἰς τὴν νεωτέραν (4η) ἐκδοσιν τοῦ κλασικοῦ συγγράμματός των «Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 4η ἐκδ.1997, ἀναφέρουν, ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καθορίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ πρέπει νὰ εἶναι προσανατολισμένον εἰς θετικὸν βαθμὸν πρὸς τὰ ὅσα ἐκεῖνη διδάσκει. Ἡ Ἐκκλησία δέ, δικαιούται νὰ ἐλέγχει, ἐὰν τηροῦνται αἱ ὑποδείξεις τῆς, διευκρινίζει δέ, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ νομικὴν ὑποχρέωσιν τοῦ κράτους, πράγμα ποῦ σημαίνει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει νόμιμον ἀξίωσιν (anspruch) ἐπὶ τούτου (σελ. 254).

Ὁ Mückl³⁷ ἀναφέρεται διὰ μακρῶν εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Γερμανίαν προβαίνων εἰς ἐκτενεῖς ἀναλύσεις τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξεως λίαν ἐνδιαφερούσας ἀπὸ ἀπόψεως νομικῆς - συνταγματικῆς, περὶ τῶν ὁποίων περιοριζόμεθα εἰς ὀρισμένα μόνον χαρακτηριστικὰ σημεῖα: Ἀναφέρει (ὡς καὶ οἱ λοιποὶ θεωρητικοὶ) ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ κανονικὴν διδακτέαν ὕλην, ἡ ὁποία καθορίζεται ἐν συμφωνίᾳ μὲ τὴν Ἐκκλησίαν (σελ. 515). Παραθέτει ἐν συνεχείᾳ σωρείαν διατάξεων τῶν τοπικῶν συνταγμάτων τῶν γερμανικῶν κρατιδίων, τὰ ὁποῖα ἐπίσης κατοχυρώνουν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, τὰ δὲ ἐν λόγῳ κρατίδια ἔχουν συνάψει περὶ τού-

36. Die verfassungsgarantie des Religionsunterrichts und ihre territoriale reichweite, DöV 1997, σελ. 409 ἐπ.).

37. Staatskirchenrechtliche regelung zum Religionsunterricht, AöR 1997, σελ. 513 ἐπ.

του συμβάσεως με τὰς δύο μεγάλας χριστιανικὰς θρησκείας τῆς Γερμανίας (Καθολικὴν καὶ Εὐαγγελικὴν, σελ. 517). Ὑποστηρίζει περαιτέρω, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τὸ κράτος τὸ ἔχει θεσπίσει πρὸς ἴδιον ὄφελος καὶ ὄχι διὰ νὰ τηρηθεῖ κάποια παράδοσις ἱστορικὴ. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι συνταγματικῶς ἀπολύτως κατοχυρωμένον, ὥστε ὁ κοινὸς νομοθέτης νὰ μὴν δύναται εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν νὰ τὸ καταργήσῃ (σελ. 520). Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἐνέχει διπλὴν ιδιότητα, ἀποτελεῖ δηλ. καὶ ἀτομικὸν δικαίωμα καὶ συνταγματικὴν κατοχύρωσιν (σελ. 521). Φορεῖς δὲ τοῦ ἐν λόγω ἀτομικοῦ δικαιώματος εἶναι οἱ γονεῖς καὶ ἡ Ἐκκλησία (σελ. 521). Περαιτέρω (σελ. 423) ἀναφέρει ὅτι τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ἡ ὕλη εἶναι κατηχητικὴ δογματικὴ (Dogmatischer) καὶ ὅτι πρέπει νὰ διδάσκεται εἰς ἀναγκαῖον ἀριθμὸν ὡρῶν καθ' ἑβδομάδα (σελ. 525). Ἡ συμμετοχὴ τῶν μαθητῶν εἰς τὸ μάθημα τοῦτο εἶναι ὑποχρεωτικὴ (σελ. 532) ὄχι μόνον εἰς τὴν πρώην δυτικὴν Γερμανίαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πρώην ἀνατολικὴν Γερμανίαν (σελ. 536 ἐπ.). Τοῦτο διότι τὸ ἄρθρον 44 τοῦ Συντάγματος τῆς 7.10.1949 τῆς πρώην Ἀνατ. Γερμανίας ἀναγνωρίζει τὸ δικαίωμα τῆς Ἐκκλησίας νὰ ὀργανώσῃ μάθημα θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα. Ὡς πρὸς τὴν Γερμανίαν εἶναι γνωστὸν, ὅτι καὶ ἡ Καθολικὴ καὶ ἡ Εὐαγγελικὴ Ἐκκλησία ἔχουν συνάψει καὶ ad hoc συμβάσεις μετὰ τὰς κυβερνήσεις τῶν τοπικῶν κρατιδίων. Αἱ ἐν λόγω συμβάσεις περιέχουν λεπτομερεῖς καὶ συγκεκριμένους διατάξεις ὑπὲρ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, ὑπὲρ τῆς κατοχυρώσεώς του ὡς ὑποχρεωτικοῦ, ὡς κατηχητικοῦ καὶ ὡς διεξαγομένου καὶ διδασκομένου κατὰ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ὑποδείξεις τῆς Ἐκκλησίας. Πρὸς οἰκονομίαν χώρου ἀναφερόμεθα εἰς μίαν μόνον ἐκ τῶν ὡς ἄνω συμβάσεων, εἰδικῶς ὡς πρὸς τὰ ὅσα διαλαμβάνει περὶ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, συμφώνως πρὸς ἀνάλυσιν αὐτῆς περιεχομένην, εἰς μελέτην τοῦ Heitmann³⁸, ἀφορῶσαν τὸ κρατίδιον τῆς Σαξωνίας. Ἐπισημαίνει λοιπὸν ὁ Heitmann ἐν προκειμένῳ, ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος σύμβασις μετὰ τὴν Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κρατιδίου τούτου ἀναφέρει, μετὰ τὴν ἄλλων (αὐτόθι σελ. 1422), ὅτι: α) Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν διδάσκεται ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τὴν Ἐκκλησίαν. β) Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυροῦται συνταγματικῶς (καὶ ἀπὸ τὸ τοπικὸν σύνταγμα τῆς Σαξωνίας). γ) Ἡ ὕλη τοῦ μαθήματος τούτου θὰ περιλαμβάνει

38. Der katholische Kirchenvertrag sachsen, NJW 1997, σελ. 1420 ἐπ.

νη μόνον γνώσεις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως (Wissen über den christlichen glauben). δ) Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν θὰ διδάσκεται ὑποχρεωτικῶς ὡς κατηχητικὸν (religionsunterricht kann nur konfessionsgebunden erteilt werden). ε) Ἡ εὐθύνη περὶ τῆς ὕλης τοῦ μαθήματος θὰ ἀνήκει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (Die inhaltliche Verantwortung muss bei den kirchen liegen). στ) Οἱ διδάσκοντες τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ ἔχουν τὴν πρὸς τοῦτο ἄδειαν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δύναται νὰ ἀνακληθῆ (Bedürfen lehrkräfte im fach katholische Religionslehre eine kirchliche Erlaubnis die in begründeten Fällen auch widerrufen werden kann). ζ) Τέλος, ἡ σύμβασις περιέχει ὄρον κατὰ τὸν ὁποῖον δὲν εἶναι συμβιβαστὴ πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἡ καθιέρωσις μαθήματος θρησκευτικῶν ὑπὸ μορφὴν «οἰκουμενικῆς» θρησκευσιολογίας («Ökumenischer Religionsunterricht» ist mit diesem Grundsatz nicht vereinbar), καθὼς καὶ ὅτι τὸ κρατίδιον τῆς Σαξωνίας δὲν δύναται νὰ ἐπιλέξῃ ἓνα τέτοιον μάθημα (Könnte der staat eine entesprechende Auswahl nicht treffen). Ἐπισημαίνουμε πάντως ὅτι τὸ κρατίδιον τοῦ Βραδεμβούργου ἐπὶ ἔτη ἐπιδιώκει νὰ θεσπίσῃ ἓνα εἶδος μαθήματος θρησκευτικῶν γενικωτέρας ὕλης, τὸ ὁποῖον τὸ ἀποκαλεῖ «Διαμόρφωσις ζωῆς - ἠθικῆ - θρησκευτικῆ διδασκαλία» (Lebensgestaltung – Ethik – Rreligionskunde συντομογρ. LER). Ὅμως ἐναντίον τούτου ὑπάρχει καθολικὴ ἀντίδρασις, ὅχι μόνον ἀπὸ τοὺς πολίτας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην, ἡ ὁποία τὸ θεωρεῖ ὡς ἀντισυνταγματικόν, ἡ δὲ ὑπόθεσις ἔχει κατ' ἐπανάληψιν καταλήξει εἰς τὰ δικαστήρια χωρὶς ἀποτέλεσμα³⁹. Οἱ ἐν προκειμένῳ λόγοι ἀντισυνταγματικότητος τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ μαθήματος LER εἰς τὸ Βραδεμβούργο ἀναλύονται ἐν πλήρει ἐκτάσει ὑπὸ τῶν ἐν λόγῳ συγγραφέων, συνοπτικῶς δὲ ὑπὸ τοῦ Mückl, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀναφερόμεθα χάριν συντομίας. α) Ἐν ὄψει τῆς προαναφερθείσης συνταγματικῆς διατάξεως τοῦ ἀρθρου 7 δὲν καταλείπεται εἰς τὸν κοινὸν νομοθέτην δικαίωμα νὰ

39. Ἐκ τῆς πλουσίας ad hoc βιβλιογραφίας, πρβλ. De wall, zum Verfassungesstreit um das Religionsunterricht in Bradenburg εἰς Zeitschrift für Evangelisches Staatskirchenrecht 1997, σελ. 353 ἐπ. Uhle, Die Verfassungsgarantie des Religionsunterrichts und ihre territoriale reichweite, DöV 1997, σελ. 409 ἐπ. Werner ethik als Ersatzfach, NVwZ 1998, σελ. 816 ἐπ. Bader, zur Verfassungsmassigkeit des obitorischen ethikunterrichts, NVwZ 1998, σελ. 256 ἐπ. Uhle, Das brandenburgische Lehrfach «Lebensgestal- Tung - Ethik - Religionskunde» – ein Verfas Ssunskonforme substitut für den Religioonsunterricht? KuR 1996 σελ. 730/1 κυρίως ὁμως Mückl, Staatshkirchenrechtliche regelungen zum Religionsunterricht, AöR 1997, σελ. 513 ἐπ..

καταργήση τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὑπὸ τὴν κατηχητικὴν καὶ ὑποχρεωτικὴν του μορφήν (αὐτόθι, σελ. 520). β) Τοῦτο, διότι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἔχει διπλοῦν χαρακτῆρα ἀπὸ ἀπόψεως συνταγματικῆς: ἀποτελεῖ συνταγματικὴν ἐγγύησιν καὶ ἀτομικὸν δικαίωμα, τοῦ ὁποῖου φορεῖς εἶναι ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ γονεῖς (σελ. 521). γ) Κατὰ τὸ σύνταγμα τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει μορφῆς κατηχητικῆς (σελ. 523). δ) Κατὰ τὸ σύνταγμα ὑποχρεωτικῶς ἡ ὕλη τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καθορίζεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς Übereinstimmungsgebot (σελ. 528 - 529), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀτομικὸν δικαίωμα (σελ. 533). ε) Διὰ τοῦ LER ἐπιχειρεῖται ἀνεπίτρεπτος προσηλυτισμὸς κοσμοθεωρητικοῦ χαρακτῆρος (Versuch weltanschaulicher Indoktrination, σελ. 546), ὁ ὁποῖος τυγχάνει ἀνεπίτρεπτος (Unzulässig σελ. 547). Τοῦτο διότι κατ' οὐσίαν καὶ κυρίως κατὰ παράβασιν τοῦ συντάγματος εἰσάγεται ἓνα μάθημα θρησκευτικῶν «κολοβό», πράγμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἀντισυνταγματικὸν (Verfassungswidrig, σελ. 547). στ) Τὸ LER ἀπὸ ἀπόψεως παιδαγωγικῆς τυγχάνει βαρέως ἐλλειπὲς (Gravierenden pädagogischen mangeln von "ler", σελ. 547). ζ) Τὸ Βραδεμβούργον κατὰ τὴν γερμανικὴν νομοθεσίαν δὲν ἀποτελεῖ κρατίδιον (Demnach ist also brandenburg dem geltungsbereich des gg erst seit dem 3 October 1990 Zuhürin Kein Land I.S.D. 141 GG αὐτόθι σελ. 542). Σημαίνει δὲ τοῦτο, ὅτι δὲν ἀποτελεῖ κρατίδιον κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἄρθρου 141 τοῦ γερμανικοῦ συντάγματος (τὸ ὁποῖον ἄρθρον 141 περιέχει μίαν διάταξιν ἐπιτρέπουσαν εἰς τὴν πόλιν τῆς Βρέμης νὰ μὴν καθιερώσῃ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν διὰ λόγους παλαιᾶς παραδόσεως). Ἐπεξηγεῖ δὲ ὅτι τὸ Βραδεμβούργον ἐπὶ τοῦ συγκεκριμένου θέματος δὲν ἀποτελεῖ κρατίδιον (δυνάμενον νὰ ἐκδίδει τοπικοὺς νόμους) ἀλλ' ἀπλῶς «περιοχήν», (gebiet) (σελ. 542). Προσθέτει δὲ ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἄρθρον δὲν ἐφαρμόζεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ νέα γερμανικὰ κρατίδια, τὰ ὁποῖα περιήλθαν εἰς τὸ γερμανικὸν κράτος μετὰ τὴν ἔνωσιν τῶν δύο πρώην Γερμανιῶν. Ἐν ὄψει δὲ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ ἀτομικὸν δικαίωμα, καμμία ἐρευνητικὴ διεύρυνσις τῶν διατάξεων τῆς Συνθήκης ἐνώσεως τῶν δύο Γερμανιῶν δὲν εἶναι ἐπιτρεπτή, καθ' ὅσον ἡ ἐν λόγῳ συνθήκη οὐδεμίαν εἰδικωτέραν ρύθμισιν ἐπέτρεψεν εἰς τὸν τομέα τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων (σελ. 547). Ἐν ὄψει ὅλων τῶν ὡς ἄνω σοβαρωτάτων συνταγματικῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργοῦνται, τὸ Βραδεμβούργον προέβη μὲν εἰς τὴν ἐκδοσιν νόμου περὶ LER, πλὴν ὁμως οὗτος ἀναγνωρίζει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὸ

δικαίωμα, νὰ διδάσκη ἢ ἰδίᾳ μάθημα θρησκευτικῶν ἐντὸς τοῦ σχολείου. Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου παραθέτουμε ἐπὶ λέξει εἰς τὸ πρωτότυπον τὴν σχετικὴν διάταξιν τῆς παρ. 9, ἐδάφιον 2, τοῦ Σχολικοῦ Νόμου τοῦ Βραδεμβούργου τῆς 24.10.1995, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

§ 9 (2) Die Kirchen und Religionsgemeinschaften haben das Recht, Schülerinnen und Schüler in den Räumen der Schule nach ihrem Bekenntnis zu unterrichten (Religionsunterricht). Sie übernehmen die Verantwortung dafür, dass der Religionsunterricht entsprechend den für Schulunterricht geltenden Bestimmungen durchgeführt wird. Der Religionsunterricht wird durch Personen erteilt, die von den Kirchen und Religionsgemeinschaften beauftragt werden.

Ἦτοι ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ὀργανώνη καὶ διδάσκη μάθημα θρησκευτικῶν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ σχολείου διὰ διδασκάλων τῆς ἰδικῆς τῆς ἐμπιστοσύνης. Εἶναι ἐπίσης ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα καὶ ἡ § 11, ἐδάφιον (4), τοῦ ἰδίου νόμου, ἡ ὁποία ἔχει ἐπὶ λέξει ὡς ἑξῆς εἰς τὸ πρωτότυπον:

(4) Vom Unterricht im Fach Lebensgestaltung - Ethik - Religionskunde sind Schüler-lerinnen und Schüler auf Wunsch befreit, wenn sie regelmässig an einem von einer Kirche oder Religionsgemeinschaft angebotenen Religionsunterricht teilnehmen.

Ἦτοι, ὅτι μαθηταὶ καὶ μαθήτριά, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπιθυμοῦν, δικαιούνται νὰ ἀπαλλαγῶν ἀπὸ τὸ μάθημα LER, ἐφ' ὅσον παρακολουθοῦν κανονικὰ μάθημα θρησκευτικῶν μιᾶς Ἐκκλησίας.

Ἐπειδὴ, ἐπομένως, περὶ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἰδιοτύπου μαθήματος θρησκευτικῶν LER εἰς τὸ Βραδεμβούργον ἔχει γίνει πολὺς λόγος (καὶ ἐξ ὅσων γνωρίζομε κατὰ τρόπον παραπλανητικόν), ἐκρίναμε σκόπιμον νὰ ἐκθέσουμε τὸ παρὸν θέμα κάπως ἀναλυτικώτερον καὶ νὰ παραθέσωμε καὶ τὰς σχετικὰς διατάξεις εἰς τὸ πρωτότυπον πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας.

Εἶναι χαρακτηριστικόν, ἐν προκειμένῳ, ὅτι ὁ ἡμερήσιος γερμανικὸς τύπος ἐζήτησε τὴν γνώμην καὶ τοῦ ἐν Γερμανίᾳ Ἑλληνοῦ Ὁρθοδόξου Μητροπολίτου Σεβ. Ἀύγουστίνου, ὁ ὁποῖος εἰς συνέντευξιν πρὸς ἔδωσεν εἰς τὴν ἡμερησίαν ἐφημερίδα «Rheinischer Merkur» ἐδήλωσεν, ὅτι τὸ LER εἰς καμμίαν περίπτωσιν δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, διότι καμμία ἰδεολογία δὲν εἶναι εἰς θέσιν, νὰ ξεπεράσῃ τὸν Χριστιανισμὸ καὶ ἐπομένως μία «ὀριζοντία» θεώρησις τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου δὲν ἐπαρκεῖ πρὸς τοῦτο καὶ δὲν γνωρίζομε

τί μπορεί να ανακύψει έξ αὐτοῦ κάποια μέρα εἰς τὴν ἠνωμένην Εὐρώπη⁴⁰.

Πρέπει, τέλος νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ὅλα τὰ ὡς ἄνω ἀναφερόμενα καὶ ὑφ' ἣν μορφήν γίνονται δεκτὰ ὑπὸ τῆς γερμανικῆς θεωρίας καὶ νομολογίας δὲν ὑποστηρίζονται μεμονωμένες ἀλλὰ καὶ γενικώτερον. Ὡς ἐκ τούτου καὶ τὰ ὑπάρχοντα νομικῆς μορφῆς λεξικά δέχονται ἀκριβῶς τὰ ἴδια καὶ κατὰ τρόπον ἀπολύτως ταυτόσημον πρὸς ὅσα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, τὸ γνωστὸν νομικὸν λεξικὸν τῶν Horst - Tilch⁴¹ ἀναφέρει ἐπὶ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ὅτι τὸ ἐν λόγω μάθημα κατοχυροῦται συνταγματικῶς καὶ ὅτι τοῦτο ἀπὸ ἀπόψεως συνταγματικῆς σημαίνει μετάδοσιν ὄχι μόνον γνώσεων ἀλλὰ καὶ μετάδοσιν πίστεως (Religionsunterricht im sinne der verfassungsgarantie ist nicht nur wissensvermittlung sondern auch glaubensverkündigung, σελ. 122). Ἀναφέρει δὲ περαιτέρω, ὅτι ἡ ὕλη τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καθορίζεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ὁποῖα ἀπολαμβάνει καὶ τοῦ δικαιώματος ἀσκήσεως ἐποπτείας ἐν προκειμένῳ (Recht zur Beaufsichtigung, αὐτόθι). Τὸ ἕτερον δὲ γνωστὸν νομικὸν λεξικὸν Staatslexikon⁴² ἀναφέρει ἐπίσης τὰ ἴδια, μεταξὺ δὲ ἄλλων καὶ ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν προβλέπεται ὑπὸ τοῦ συντάγματος ὡς κατηχητικὸν⁴³, χρησιμοποιεῖται δὲ ἡ ἑλληνικὴ λέξις katechismus (σελ. 842), προστιθεμένου ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Γερμανίαν εἶναι χριστοκεντρικὸν (christozentrik, σελ. 842), τούτου θεσπιζομένου ὑπὸ τοῦ συντάγματος. Ἐπίσης, ἀναφέρεται ὅτι ὁ καθηγητὴς τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα πρέπει νὰ εἶναι ἐκπαιδευτικὸς κηρυγματικὸς χαρακτήρος ὡς μυσταγωγὸς (ἐπὶ λέξει «Kerygmatischen Ansatz als Mystagoge und religiöser Lehrer», σελ. 842), ὅλη δὲ αὐτὴ ἡ ὀρολογία παρατίθεται διὰ χρησιμοποίησεως συνεχῶς ἑλληνικῶν καθαρῶν λέξεων, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἀναγκαῖα ἢ μετάφρασις ἢ ἡ ἀνάλυσις αὐτῶν, ἀφοῦ εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας εἶναι πασίγνωστοι. Περαιτέρω, οἱ ὡς ἄνω δέχονται ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν (Pflichtfach, σελ. 843), ὅτι ἡ ὕλη του καθορίζεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ἢ ὁποῖα ἀσκεῖ καὶ τὴν σχετικὴν ἐν προκειμένῳ ἐποπτεῖαν (Inspektion, σελ. 843). Τέλος, ἀνα-

40. KuR 1998, σελ. 980/140.

41. Deutsches Staatslexikon, 2α ἔκδ. 1992.

42. Ἐκδ. Gürres Gesellschaft, 7η ἔκδοσις 1988.

43. Biemer - Baldus, αὐτόθι, σελ. 842.

φέρουν ὅτι συνταγματικὸν δικαίωμα διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Γερμανίαν, πέραν τῶν δύο μεγάλων Ἐκκλησιῶν (Καθολικῆς καὶ Εὐαγγελικῆς), ἔχει μόνον ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία (σελ. 843).

Εἰς τὴν Γαλλίαν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μάθημα τῶν θρησκευτικῶν διδάσκεται ὡς ὑποχρεωτικόν. Ἐν προκειμένῳ ἀναφερόμεθα κατ' ἀρχὴν εἰς τὸν καθηγητὴν Lochak⁴⁴, ὁ ὁποῖος τὸ ἀναφέρει ρητῶς «Des cours de Religion sont intégrés dans les heures de cours obligatoires». Τὰ ἴδια δέχονται καὶ οἱ λοιποὶ συγγραφεῖς, ὅπως π.χ. ὁ Sejourné⁴⁵. Ὑπευθυμίζουμε ἐδῶ τὸν πασίγνωστον νόμον Michel Debré τῆς 3/12/1959, ὁ ὁποῖος εἶναι πάντοτε ἐν ἰσχύϊ καὶ ὁ ὁποῖος ὀρίζει, ὅτι τὸ κράτος ἐκδίδει τὰς ἀναγκαίας διατάξεις διὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ εἰς τοὺς μαθητὰς ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις. Ἡ σχετικὴ διάταξις ἔχει ὡς ἑξῆς: «L' etat... prend toutes les dispositions utiles pour assurer aux eleves de l' enseignement public la liberté des cultes et d' instruction religieuse».

Ὡς ἀναφέρει περαιτέρω ὁ καθηγητὴς Burdeau⁴⁶, εἰς τὴν Γαλλίαν ἔχουν ἰδρυθῆ ἑνώσεις γονέων (αἱ γνωσταὶ μὲ τὰ ἀρχικὰ APEL), εἰς τὰς ὁποίας ἔχει ἀναγνωρισθῆ τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνουν εἰς τὴν σχολικὴν ὕλην καὶ νὰ ἀπαιτοῦν ὅπως εἰς τὰ σχολεῖα γίνεται σεβαστὴ ἡ Καθολικὴ θρησκεία. Προσφυγαὶ ἐναντίον τῶν ἐνώσεων αὐτῶν μὲ αἴτημα τὴν διάλυσίν των ἀπερρίφθησαν ἀπὸ τὰ δικαστήρια. Ὁ Sole⁴⁷ ἀναφέρει, ὅτι αἱ ἐνώσεις αὐταὶ εἶναι ἰσχυραὶ (puissantes) καὶ ἔχουν ἐνεργὰ μέλη 800.000 οἰκογενείας. Τὰ ἴδια ἀναφέρει καὶ ὁ καθηγητὴς Colliard⁴⁸ ἐπικαλούμενος καὶ τὸν ἰσχύοντα μέχρι σήμερον νόμον τῆς 28/3/1882, ὁ ὁποῖος εἰσάγει τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα. Ὑπόψιν ὅτι ἡ κατοχικὴ κυβέρνησις Βισὺ τὸ 1941 εἶχεν καταστήσει διὰ νόμου τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν προαιρετικόν (à option), ὅμως ὁ κατοχικὸς αὐτὸς νόμος κατηργήθη μεταγενεστέρως. Ὁ προαναφερθεὶς νόμος τοῦ 1882 ἀπαγορεύει εἰς τοὺς κληρικοὺς νὰ διδάξουν μόνον εἰς τὴν πρωτοβάθμιον ἐκπαίδευσιν. Εἰς τὴν δευτεροβάθμιον ἐκπαίδευσιν ὅμως οἱ κληρικοὶ δὲν ἀπαγορεύεται νὰ διδάσκουν, ὡς

44. Les ambiguïtés du principe de séparation, ACTES, Ἰούνιος 1992, σελ. 13.

45. L' option religieuse des mineurs et l' autorité parentale, 1972, σελ. 297.

46. Les libertés publiques, 2α ἔκδ. 1961, σελ. 275 ἐπ.

47. Les chretiens en France, 1972, σελ. 64.

48. Libertés publiques, 5η ἔκδ. 1975, σελ. 392.

ρητῶς ἀναφέρει ὁ γνωστός καθηγητῆς Jacques Robert⁴⁹ ἐπὶ λέξει διὰ τὴν δευτεροβάθμιον ἐκπαίδευσιν «Il n'y a pas pour l' enseignement secondaire de texte formel excluant les ecclésiastiques». Τὰ ἴδια δέχεται καὶ εἰς τὸ σύγγραμμά του *La liberté religieuse et le regime des cultes*, 1977 (σελ. 58) καὶ περαιτέρω ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται εἰς τοὺς διδασκάλους νὰ ἀγνοοῦν τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον κατὰ τὴν ἐκπαίδευσιν (d' ignorer... dans leur enseignement l' existence du fait religieux). Τὸ ὅτι εἰς τὰ σχολεῖα διδάσκουν καὶ κληρικοί, τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ προμνημονευθεὶς Sole⁵⁰. Ὁ προαναφερθεὶς νόμος τῆς 28/3/1882 καθιερώνει περαιτέρω τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ θρησκευτικοῦ κηρύγματος εἰς τὰ σχολεῖα⁵¹. Τὸ δὲ Συμβούλιον Ἐπικρατείας δι' ἀποφάσεώς του ἀκύρωσεν ὑπουργικὴν ἀπόφασιν ἀπαγορεύουσαν τὸ κήρυγμα καὶ ἐδέχθη, ὅτι ὁ ὑπουργὸς παιδείας ὑποχρεοῦται νὰ ἰδρῦσῃ εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα ὑπηρεσίαν κηρύγματος (service d' aumonerie), διότι αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων εἰς τὰ σχολεῖα⁵². Ὁ καθηγητῆς Leclercq εἰς τὸ πρόσφατον ἔργον τοῦ *Libertés publiques*, 2α ἔκδ. 1994 (σελ. 249) ἀναφέρει, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία οὐδόλως ἀντίκειται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ λαϊκοῦ κράτους, πού καθιερώνει τὸ σύνταγμα (ne serait pas contraire au principe général de laïcité). Ὁ καθηγητῆς Richet⁵³ ἀναφέρει, ὅτι ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ γίνεται ἐντὸς γενικοῦ κλίματος θρησκευτικῆς ἐκπαιδεύσεως (se dérouler dans un climat général de formation religieuse). Ἐπίσης διὰ τὴν Γαλλίαν ἐπισημαίνωμεν ὅτι, ὡς ἀναφέρει ὁ καθηγητῆς Robert⁵⁴ τὸ 96% τῶν Γάλλων ἔχει βαπτισθῆ καὶ τὸ 91% τῶν Γάλλων ἔχει διδαχθῆ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Δηλαδή, τὸ ἐλάχιστο ποσοστὸν πού μᾶς μένει πρέπει περίπου νὰ ἀντιστοιχῇ εἰς τοὺς ἀναλφαβήτους καὶ εἰς κάποιους ἀθέους. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ –ὡς ἀναφέρει– προέρχονται ἀπὸ δημοσκοπήσιν πού ἔχει δημοσιευθῆ εἰς τὸν ἡμερησίον τύπον. Ἐπίσης, ὁ καθηγητῆς Roche⁵⁵ ἀναφέρει, ὅτι τὸ 98% τῶν ὑπὸ τοῦ κράτους χρηματοδοτουμένων σχολείων εἶναι καθολικά. Βεβαίως καὶ ἡ Γαλλία ἔχει συνάψει σύμβασιν μὲ τὸ Βατικανὸν (καταγγεληθεῖσα τὸ 1905 καὶ ἐπανακυρωθεῖσα

49. *Libertés publiques*, 1977, σελ. 398.

50. Ἔνθ. ἄν., σελ. 63-64.

51. Rivero, *Les aumoneries dans l' enseignement public*, 1960, σελ. 79.

52. Robert, ἔνθ. ἄν., σελ. 401.

53. *Les droits de l' homme et du citoyen*, 1982, σελ. 274.

54. *La liberté religieuse et le regime de cultes*, 1977, σελ. 56.

55. *Libertés publiques* 8η ἔκδ. 1987 σελ. 100.

τὸ 1929), διὰ τῆς ὁποίας ἔχει ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διδάσκη τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τῆς Καθολικῆς θρησκείας. Τέλος, ὁ Sole εἰς τὸ προαναφερθὲν ἔργον του (σελ. 76) ἀναφέρεται εἰς δῆλωσιν καθηγητοῦ σχολείου, ὅτι κάθε Κυριακὴ πηγαίνει εἰς τὴν ἐκκλησίαν μετὰ τοὺς μαθητὰς του. Ὑπόψιν ὅτι εἰς τὴν Γαλλίαν τὸ περιεχόμενον τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καὶ εἰς τὸ δημοτικὸν καὶ εἰς γυμνάσιον εἶναι καθαρὰ θρησκευτικὸν - ὁμολογιακόν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Messner⁵⁶ (Le droit français des religions, εἰς Puza - Kustermann, staatliches Religionsrecht im europäischen Vergleich, 1993, σελ. 44) ἀναφέρει ἐπὶ λέξει «des professeurs de religion mandatés par l' autorité religieuse mais nommés et retribués par le Ministre de l' éducation nationale dispensent un enseignement religieux confessionnel au sein des écoles primaires et secondaires publiques».

Ὁ Duvert εἰς τὴν μελέτην του «Droit et religions genése et devenir d' un rapport meconnu, εἰς Droit prospectif 1996, σελ. 763 ἀναφέρει ὅτι ἡ γαλλικὴ νομολογία ἐθεώρησεν ἀπαράδεκτὴν τὴν μεταβολὴν τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαιδύσεως μαθητριάς καθολικῆς, διότι αὐτὸ θὰ ὀδηγοῦσε εἰς κρίσιν ψυχολογικὴν ἐπίπονον (Risquant d' entraîner pour elle une crise ppsychologique douloureuse). Ἐπίσης, ὅτι ἡ νομολογία ἐθεώρησεν ὑποχρεωτικὴν τὴν ἐγγραφὴν προτεστάντου μαθητοῦ εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τῆς καθολικῆς χριστιανικῆς θρησκείας, διότι ὁ μαθητὴς αὐτὸς ἀπλῶς διδάσκεται τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ δὲν ἐπιχειρεῖται ἡ μεταβολὴ τῆς πίστεώς του (ἡ ὁποία θὰ μεταβάλλετο μόνον διὰ τοῦ βαπτίσματος (le juge ordonne cette inscription). Εἰς σελ. 764 ἀναφέρεται ὅτι ἐν περιπτώσει ἀμφιβολίας ἢ διλήμματος ὁ δικαστὴς πρέπει νὰ προτιμᾷ νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς γονεῖς πού ἐπιθυμοῦν νὰ διδαχθοῦν τὰ τέκνα των τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, παρὰ ἐκείνους πού εἶναι ἄθεοι (Préférer pour l' enfant le parent qui souhaite lui donner une éducation a celui qui se proclame agnostique ou athée) ἀκόμη καὶ ἂν ὁ ἕνας ἐκ τῶν γονέων ἐπιθυμῇ τὰ ὡς ἄνω. (les tribunaux manifestent ensuite une faveur pour celui des deux parents susceptible de donner une formation religieuse a l' enfant). Περαιτέρω, ἀναφερόμενος εἰς τὴν νομολογίαν ἐπισημαίνει πλῆθος ἀποφάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐθεώρησαν τὸ μάθημα τῶν θρησκευ-

56. Le droit français des religions, εἰς Puza - Kustermann, staatliches Religionsrecht im europäischen Vergleich, 1993, σελ. 44.

τικῶν ὑποχρεωτικόν, ἀλλὰ καὶ ὠφέλιμον διὰ τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν παιδιῶν (La religion contribue a la formation intellectuelle et morale de l' enfant)... Ἐπίσης ὅτι συμβάλλει εἰς τὴν ἰσορροπίαν καὶ τὴν σωστὴν ψυχολογίαν τοῦ μαθητοῦ (a l' equilibre de l' enfant a son bien être psychologique a son apprentissage de la société). Οἱ γνωστοὶ συνταγματολόγοι καθηγηταὶ Jacques Robert καὶ Jean Duffar εἰς τὸ γνωστὸν σύγγραμμά των «Droit de l' homme et libertés fondamentales», 6η ἔκδ. 1996, ἀναφέρουν (σελ. 587), ὅτι ἀσχέτως τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, οἱ ἐκπαιδευτικοὶ δὲν δύνανται, νὰ ἀγνοοῦν τὴν θρησκείαν κατὰ τὴν διδασκαλίαν (ἐπὶ λέξει «Ni donner comme consigne a leurs maitres d' ignorer systematiquement l' existence du fait religieux, σελ. 587). Ἡ D. Breillat⁵⁷ ἀναφέρει, ὅτι τὸ Συμβούλιον Ἐπικρατείας ἐδέχθη ὡς ἀπολύτως συμβιβαστὴν τὴν ιδιότητα τοῦ κληρικοῦ μὲ τὴν τοῦ διδασκάλου (ἐπὶ λέξει: «Le conseil d' etat a, dans un avis rendy le 21 decembre 1972: Affirme qu' il n' y a pas d' incompatibilité de principe entre l' etat d' ecclésiastique et les fonctions enseignantes, σελ. 97) καὶ περαιτέρω ἀποφαίνεται (εἰς τὴν ἰδίαν σελίδα) ὅτι ὁ κληρικός δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκλεισθῆ ἀπὸ ὁποιοδήποτε λειτούργημα ἐκπαιδευτικοῦ (ἐπὶ λέξει: «un ecclésiastique ne saurait être exclu de quelque fonction enseignante»). Τὰ ἴδια ἀκριβῶς δέχεται καὶ ὁ STIRN⁵⁸, ἐπικαλούμενος μάλιστα τὴν νομολογία τοῦ γαλλικοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας. Ἀναφέρει δηλ. ὅτι τὸ Συμβούλιον Ἐπικρατείας διὰ τῆς ἀπὸ 21.9.1972 ἀποφάσεώς του ἐδέχθη, ὅτι καθηγητὴς μέσης ἐκπαιδεύσεως κληρικός δὲν μπορεῖ νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὰ καθήκοντά του ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τυγχάνει ἐκπρόσωπός τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα τῆς ἐν λόγω ἀποφάσεως ἔχει ἐπὶ λέξει ὡς ἑξῆς: «un professeur titulaire de l' enseignement du second degré ne peut legalement être écarté de ses fonctions par le motif qu' il aurait embrassé l'état ecclésiastique». Ὁ καθηγητὴς Gonzalez⁵⁹ ἀναφέρει, ὅτι τὸ Συμβούλιον Ἐπικρατείας εἰς τὴν ἀπὸ 27.11.1989 ἀπόφασίν του ἐπάγεται, ὅτι ἐν ὄψει τῶν διεθνῶν ὑποχρεώσεων τῆς Γαλλίας ἐκ τῶν ἄρθρων 9 καὶ 14 τῆς Εὐρωπαϊκῆς

57. Statut des religions et principe de Laïcité en France, εἰς «La protection des droits fondamentaux», 1993.

58. Les libertés en question, 1996, παραγρ. 104.

59. La convention européenne des droits de l' homme et la liberté des religions, 1997, σελ. 261.

Συμβάσεως Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων καὶ 2 τοῦ Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου αὐτῆς (τὸ ὁποῖον κατοχυρώνει τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν), τὸ γαλλικὸν κράτος παρ' ὅλην τὴν ὑποχρέωσιν ποῦ ἔχει νὰ εἶναι θρησκευτικῶς οὐδέτερον, εἰδικῶς εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὀφείλει νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν ἐν λόγῳ ἀρχήν. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Σορβόνης – Παρισίων Durant - Prinborgne⁶⁰ ἀναφέρει ὅτι ὁ γνωστὸς νόμος τῆς 31.12.1959 κατοχυρώνει τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν (Instruction Religieuse), καθὼς καὶ τὸ εἰς ἐκτέλεσιν τούτου ἐκδοθὲν Προεδρικὸν Διάταγμα 60-391 τῆς 22.4.1960.

Τὸ γαλλικὸν Συμβούλιον Ἐπικρατείας διὰ τῆς ἀπὸ 27.7.1990 ἀποφάσεώς του⁶¹ δέχεται ὅτι ἀναγνωρίζεται δικαίωμα γονέων νὰ ἀπαιτήσουν μάθημα θρησκευτικῶν διὰ τὰ τέκνα των καὶ ἀπορρίπτει ἀπόφασιν του Ἐπιθεωρητοῦ, ἡ ὁποία μετέφερε μαθήματα τοῦ Σαββάτου εἰς τὴν Τετάρτη, ἀκριβῶς, διότι ἡ Τετάρτη ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Ὁ Turpin⁶², ἀναφέρει, ὅτι ὁ νόμος τῆς 28.3.1882 ἐπανεφέρε τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα καὶ ἔκτοτε διδάσκεται κανονικῶς. Λεπτομερέστερον περὶ τοῦ τρόπου διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Γαλλίαν προβλέπει ὁ ἰσχύων σήμερον νόμος Debré τῆς 31.12.1959⁶³. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐπισημαίνομεν, ὅτι οἱ Γάλλοι Πανεπιστημιακοὶ καθηγηταὶ Charvin καὶ Sueur εἰς τὸ σύγγραμμά των «droits de l' homme et libertés de la personne 1997 (2α ἔκδ., σελ. 140-141) ἀναφερόμενοι εἰς τοὺς ἐν λόγῳ νόμους διευκρινίζουν, ὅτι εἰς τὰ σχολεῖα εἰς τὴν Γαλλίαν γίνεται ὄχι μόνον μάθημα θρησκευτικῶν ἀλλὰ καὶ κήρυγμα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1940 καὶ ἐφεξῆς, ἔχουν δὲ ἰδρυθῆ ὑπηρεσίαι κηρύγματος εἰς τὰ σχολεῖα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, αἱ ὁποῖαι χρηματοδοτοῦνται ὑπὸ τοῦ κράτους, προσθέτουν δὲ ὅτι τὸ γαλλικὸν Συμβούλιον Ἐπικρατείας διὰ τῶν ἀπὸ 1.4.1949 καὶ 28.1.1955 ἀποφάσεών του ἐστήριξε τὸν θεσμὸν αὐτὸν (αὐτόθι, σελ. 141).

Εἰς τὴν Αὐστρίαν ἰσχύει ὅ,τι καὶ εἰς τὴν Γερμανίαν, ὅπως ὑποστηρί-

60. La Laïcité, 1996, σελ. 71.

61. Εἰς jurisprudence du conseil d' etat, No 6.03/1991, σελ. 12, 13.

62. Les libertés publiques, 1995, σελ. 118.

63. Ἴδὲ τὸ κείμενον τοῦ νόμου αὐτοῦ εἰς J. C. Masclet, Textes sur les libertés publiques, 1988, σελ. 58 ἐπ.

ζουν οί γνωστοί Αυστριακοί καθηγηταί Walter - Mayer⁶⁴. 'Ο Ermacora⁶⁵ αναφερόμενος εις τόν κυριαρχικόν ρόλον τῆς ἐκκλησίας. 'Ο αὐτός⁶⁶. 'Ο Klecatshky⁶⁷ ἀναφέρων ὅτι ἐν προκειμένῳ ἀποφασίζει κυριαρχικῶς ἡ ἐκκλησία. Klecatshky - Kohl⁶⁸, οἱ ὅποιοι ἀναφέρουν ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει ὑποχρεωτικόν (Pflichtgegenstand). 'Επίσης, Schinkele⁶⁹. Τὰ ἴδια δέχεται καὶ ἡ αὐστριακὴ νομολογία, ὅπως π.χ. ἡ ἀπὸ 10/11/1989 ἀπόφασις τοῦ Διοικητικοῦ 'Ακυρωτικοῦ⁷⁰, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ὁ εἰδικὸς λεπτομερῆς νόμος.

'Ο Hellbling εις τὴν μελέτην του «Staat und Kirche in Österreich aus evangelischer», εις Kirche und Staat - Fritz Ecker zum 65 Geburtstag 1976, στήν σελ. 203 ἀναφέρει, ὅτι εις τὴν Αὐστρίαν εἶναι κατοχυρωμένη συνταγματικῶς ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις τῶν προτεσταντῶν μαθητῶν (Religionsunterricht an evangelische Schüler der öffentlichen und... privaten Schulen gewährleistet). 'Ο Koctelecky εις τὴν μελέτην του «auf dem Weg zur Partnerschaft zwischen Kirche und Staat», εις Österreichisches Archiv für Kirchenrecht, 1992, εις σελ. 65 ἀναφέρει, ὅτι διὰ τοῦ Κονκορδάτου τὸ ὅποιον ἔχει συνάψει ἡ Αὐστρία μετὰ τῆς Ἁγίας Ἐδρας, ἡ Αὐστρία ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διδάσκη εις τὰ σχολεῖα τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν (der Schulartikel des Konkordates hat daher weiterhin volle Geltung). Περαιτέρω ἀναφέρει, ὅτι τὸ ἐν λόγῳ Κονκορδάτον ἔχει ἐπισημειωμένη τυπικὴν ἰσχύν. 'Ως ἀναφέρει ὁ R. Potz εις τὴν μελέτην του «State and church in Austria», εις state and church in the European Union, 1996 (σελ. 229 ἔπ.), εις τὴν Αὐστρίαν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικόν (ἐπὶ λέξει: «For all pupils who are members of a legal recognised church or religion community, religious education of their denomination is a compulsory subject», σελ. 244). Εἰς τὴν ἴδιαν σελίδα ἀναφέρει περαιτέρω, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εις τὰ σχολεῖα τὸ ὀργανώνει ἡ

64. Grundriss des Österreichischen Bundesverfassungsrechts, 6η ἔκδ., 1988, σελ. 474.

65. Grundriss der Menschenrechte in Österreich 1988, σελ. 363.

66. Handbuch der Grundfreiheiten und der Grundrechte, 1963, σελ. 382.

67. Österreichisches Bundesverfassungsrecht, 2α ἔκδ., 1973, σελ. 661.

68. Die Religiöse Werte im Schulunterricht, εις Gedankenschrift für Hans Weiler, 1976, σελ. 21.

69. Zur Weltanschauungsfreiheit in Österreich, εις österreichisches Archiv für Kirchenrecht 1990, σελ. 69.

70. Verwaltungsgerichtshof, 10/11/1989 εις österreichisches Archiv für Kirchenrecht 1990, σελ. 422 ἔπ.

Ἐκκλησία, τὸ δὲ μάθημα αὐτὸ εἶναι κατὰ πάντα ἰσότημον μὲ τὰ λοιπὰ. Εἰς τὴν σελίδα 243 ἀναφέρει ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυροῦται συνταγματικῶς διὰ τοῦ ἄρθρου 17 τοῦ Συντάγματος, τὸ ἐν λόγῳ δὲ μάθημα ὑπὸ τὴν ὡς ἄνω μορφήν του ρυθμίζεται ὑπὸ τοῦ Νόμου περὶ σχολικῆς ὀργανώσεως 242/1962 (Schulorganisation gesetz 242/1962 σελ. 243). Οἱ Beimer - Baldus⁷¹ ἀναφέρουν, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὴν Αὐστρίαν τυγχάνει κατηχητικὸν («Wird der R. Konfessionell gebunden erteilt»), ὅτι οἱ καθηγηταὶ αὐτοῦ ἐγκρίνονται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία καθορίζει τὴν διδασκτέαν ὕλην, ἔχει δὲ καὶ τὸ δικαίωμα ἐποπτείας ἐπὶ τοῦ τρόπου διδασκαλίας δι' εἰδικῶν «Ἐπιθεωρητῶν» (Fachinspektoren zur Beaufsichtigung des Religionsunterrichts).

Ἐοἶμα Ἰ. Gambi⁷² ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὴν Αὐστρία τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν (Pflichtgegenstand, σελ. 30) καὶ διδάσκεται εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα, ὅχι μόνον δηλ. εἰς τὴν στοιχειώδη καὶ μέσην ἐκπαίδευσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ εἰδικὰ σχολεῖα, ἐπαγγελματικά σχολεῖα, εἰς τὰς ἀνώτερας σχολάς, εἰς τὰς παιδαγωγικὰς ἀκαδημίας, εἰς τὰς ἐπαγγελματικὰς παιδαγωγικὰς ἀκαδημίας καὶ γενικῶς εἰς κάθε εἶδους καὶ μορφῆς σχολεῖα καὶ σχολάς (σελ. 30). Περαιτέρω, ὁ ἴδιος καθηγητῆς ἀναφέρει, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν τελεῖ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τῶν νομίμων ἀνεγνωρισμένων Ἐκκλησιῶν (Unmittelbare Beaufsichtigung der gesetzlich anerkannten Kirchen, σελ. 36. Αἱ καθ' ἑβδομάδα ὥραι τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καθορίζονται ὑπὸ τοῦ κράτους κατόπιν προτάσεως τῶν νομίμως ἀνεγνωρισμένων Ἐκκλησιῶν (σελ. 66). Τὸ διδακτικὸν πρόγραμμα καθορίζεται ἐπίσης ὑπὸ τῶν νομίμως ἀνεγνωρισμένων Ἐκκλησιῶν (Lehrpläne werden von den gesetzlich anerkannten Kirchen und Religionsgemeinschaften erlassen, σελ. 66). Τέλος ἀναφέρει, ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῶν θρησκευτικῶν ἐγκρίνονται καὶ παύονται ὑπὸ τῶν νομίμως ἀνεγνωρισμένων Ἐκκλησιῶν (σελ. 66-67).

Ἐπίσης γνωστὸς Αὐστριακὸς πανεπιστημιακὸς καθηγητῆς Η. Pree⁷³ ἀναφέρει ὁμοίως, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν (Pflichtgegenstand, σελ. 54). Διευκρινίζει δέ, ὅτι τὸ μάθημα αὐτὸ εἶναι ὑποχρεωτικὸν δι' ὅλους τοὺς μαθητὰς, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν

71. Staatslexikon 7η ἔκδ. 1988 σελ. 844.

72. Staatskirchenrecht, 1989.

73. Österreichisches Staatskirchenrecht, 1984.

εις μίαν νομίμως ανεγνωρισμένην θρησκείαν (ἐπὶ λέξει «der Religionsunterricht ist nur für jene schüler Pflichtgegenstand: welche einergesetzlich anerkannten Kirche oder Religion angehören», σελ. 54). Περαιτέρω, ἐπαναλαμβάνει καὶ αὐτός, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὑπάρχει εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα κατὰ τὰ ὡς ἄνω (σελ. 54), ὡς καὶ ὅτι ἡ διδακτικὴ ὕλη τοῦ μαθήματος, αἱ ὥραι διδασκαλίας καὶ ἡ σχετικὴ ἐποπτεία ἀνήκουν εἰς τὰς νομίμως ανεγνωρισμένας Ἐκκλησίας (σελ. 55), αἱ ὁποῖαι ἐγκρίνουν τὸν διορισμὸν ἢ ἀποφασίζουν τὴν παῦσιν τῶν διδασκάλων καὶ καθηγητῶν τῶν θρησκευτικῶν (σελ. 55). Ὁ ἴδιος καθηγητὴς ἀναφέρει περαιτέρω, ὅτι εἰς τὴν Αὐστρίαν ἡ διδασκαλία μαθήματος θρησκευολογίας (δηλ. ἀναφερόμενον εἰς διαφόρους θρησκείας καὶ ὄχι μόνον εἰς μίαν) δὲν προβλέπεται («ein interkessioneller Religionsunterricht im sinne eines Zusammenwirkens mehrerer Kirchen oder religionen zur Gestaltung desselben ist im österreichischen Recht nicht vorgesehen», σελ. 56), προσθέτων ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀνήκει εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἔννομον τάξιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶναι κατηχητικῶς δεσμευτικὸν (Konfessionell gebunden, σελ. 56). Τέλος, πρὸς ἐπίρρῳσιν τῶν ὡς ἄνω ὁ καθηγητὴς PREE ἀναφέρει, ὅτι ἡ συμμετοχὴ εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὴ («Verpflichtung zur Teilnahme am Religionsunterricht», σελ. 57).

Εἰς τὴν Ἑλβετίαν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ἐπίσης ὑποχρεωτικόν, ὅπως ἀναφέρουν ἄλλωστε οἱ καθηγηταὶ Favre⁷⁴ καὶ Ziegler⁷⁵, ὅπου τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τὸ ἀναφέρει ὡς «ὑποχρεωτικὴ ὕλη» (Obligatorischer Lehrfach) καὶ εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον καὶ εἰς τὸ γυμνάσιον (Nebfach, ἐφημ. Tages Anzeiger 11.10.1986, σελ. 15). Ὁ Mayer⁷⁶ ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὴν Ἑλβετίαν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυροῦται ὑπὸ τοῦ ἀρθροῦ 27 τοῦ Συντάγματος ὡς ὑποχρεωτικόν (Obligatorisch ist, σελ. 19-20). Καὶ πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀναφέρει περαιτέρω, ὅτι εἰς πολλὰ Καντόνια κατεδικάσθησαν εἰς χρηματικὰς ποινὰς γονεῖς, διότι τὰ τέκνα των δὲν παρακολούθησαν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἢ, ἐφ' ὅσον ἦσαν ἀλλόθρησκοι, δὲν ἐφρόντισαν νὰ ἀποστείλουν τὰ τέκνα των εἰς ἰδιωτικὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὴν θρησκείαν των (σελ. 20). Τοῦτο, διότι ἡ συμμε-

74. Droit Constitutionnel Suisse, 2α ἔκδ. 1970, σελ. 282.

75. Religion, Staat und Kirch τόμ. 2, 1972, σελ. 95.

76. Die religionsfreiheit in der Schweiz, «Gewissen und freiheit» 1998, τεύχ. 51, σελ. 9 ἔπ.

τοχή εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἐξισοῦται πρὸς ἐκπλήρωσιν καθήκοντος ὑπὸ τοῦ πολίτου (Der Schulbesuch der Erfüllung einer Staatsbürgerpflicht gleichkomme, σελ. 20). Περαιτέρω οἱ Biemer - Balbus⁷⁷ ἀναφέρουν, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τυγχάνει εἰς τὴν Ἑλβετία κατηχητικὸν (konfessionell) καὶ ὅτι αὐτὴ ἢ μορφή τοῦ μαθήματος (καθὼς καὶ ἡ σχολικὴ προσευχή) τυγχάνει σύμφωνος πρὸς τὸ Σύνταγμα (als verfassungskonform angesehen, σελ. 845).

Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ εἰς τὸ Βέλγιον, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ Sace⁷⁸. Τὰ ἴδια ἔχει δεχθῆ καὶ ἡ βελγικὴ νομολογία ἐν προκειμένῳ δεχθεῖσα τὴν ὑποχρεωτικότητα τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἀπὸ 4/3/1993 ἀπόφασιν τοῦ Cour d' Arbitrage⁷⁹.

Εἰς τὴν Ἰταλίαν τὸ ἄρθρον 7 τοῦ συντάγματος ὁρίζει ὅτι αἱ σχέσεις κράτους-ἐκκλησίας ρυθμίζονται ὑπὸ τῆς συνθήκης τοῦ Λατερανοῦ, πού ἔχει συνάψει μὲ τὸ Βατικανόν. Ὡς γνωστὸν τὸ ἔτος 1984 ἡ καθολικὴ θρησκεία ἔπαυσε νὰ εἶναι κρατικὴ θρησκεία στὴν Ἰταλία, ὅμως το σχετικὸν σύμφωνον εἰς τὸ ἄρθρον 9 ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἰταλία ἀναγνωρίζει τὴν ἀξίαν τῆς θρησκευτικῆς κουλτούρας καὶ λαμβάνουσα ὑπόψιν ὅτι ὁ Καθολικισμὸς ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἱστορικῆς κληρονομίας τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ βεβαιώνει ὅτι θὰ συνεχίση τὴν θρησκευτικὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα οἰασδήποτε βαθμίδας. Ὑπόψιν ὅτι τὸ συνταγματικὸν συμβούλιον τῆς Ἰταλίας δι' ἀποφάσεώς του ἐκδοθείσης τὸν Μάρτιο τοῦ 1989 ἐβεβαίωσε τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ κράτους νὰ προβλέψη μάθημα θρησκευτικῶν τῆς Καθολικῆς θρησκείας⁸⁰. Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς ἀναφέρει ὅτι εἰς τὴν Ἰταλίαν μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μεταρρύθμισιν τοῦ 1984, τίποτα δὲν ἄλλαξε εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα (rien n' est changé pour l' instruction religieuse catholique à l' école publique. Ἐπίσης, ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι εἰς τὴν 14/12/1985 μετὰ τὸν ὑπουργοῦ παιδείας καὶ τοῦ καρδινάλιου προέδρου τῆς συνδιασκέψεως ἐπισκόπων τῆς Ἰταλίας ὑπεγράφη-σύμφωνον-ρυθμίσεως-τῆς-διδασκαλίας-τοῦ-μαθήματος-τῶν-θρησκευτικῶν τῆς Καθολικῆς θρησκείας εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα, τὸ

77. Staatslexikon, 7η ἔκδ. 1988, σελ. 845.

78. Chronique de jurisprudence, εἰς Revue du droit comparé 1989, σελ. 159.

79. Jurisprudence fondamentale 5/4/1993, σελ. 3.

80. Benoit d' Onorio, La liberté religieuse dans le monde 1991, σελ. 143, ἔργον βραβευθὲν ἀπὸ τὸ ἐθνικὸν κέντρον ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν τῆς Γαλλίας.

ὅποιον ἀναφέρει ὅτι εἰσάγεται ὥρα μαθήματος θρησκευτικῶν εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα οἰασδήποτε βαθμίδος πλὴν τῆς πανεπιστημιακῆς. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς δέχεται καὶ τὸ προαναφερθὲν ἔργον *staatliches Religions-Recht im europäischen Vergleich*, 1993, σελ. 68.

Εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὰ πράγματα εἶναι σαφῆ καὶ ρυθμίζονται ὑπὸ τοῦ νόμου περὶ ἐκπαίδευσης τοῦ 1988 (*Education reform act 1988*), ὁ ὁποῖος ρητῶς καὶ κατηγορηματικῶς ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικόν, ἢ δὲ ὕλη του περιέχει τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἄλλωστε εἰς τὴν χώραν αὐτὴν δὲν ὑπάρχει χωρισμὸς ἐκκλησίας καὶ κράτους καὶ οἱ δύο αὐτοὶ θεσμοὶ εἶναι ἠνωμένοι, μάλιστα δὲ ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀγγλίας φέρει τὸν τίτλο «Ἀρχηγὸς τῆς πίστεως».

(Ἀντιστοιχῶς πρὸς τὴν Μ. Βρετανίαν, ἐπίσης, καὶ εἰς τὰς χώρας Σουηδία, Νορβηγία, Δανία, Φινλανδία δὲν ὑπάρχει χωρισμὸς κράτους καὶ ἐκκλησίας, ἀναγνωρίζεται δηλαδὴ ἡ ἀντίστοιχη ἐκκλησία ὡς κρατική θρησκεία, ὁπότε εἰς τὰς χώρας αὐτὰς ὑπάρχει μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα ὡς συνέπεια τῆς ρυθμίσεως αὐτῆς).

Ὁ Ἄγγλος πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς D. Feldman εἰς τὸ κλασικὸν ἤδη ἔργον του «*Civil liberties and human rights*», 1993, ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυροῦται καὶ συνταγματικῶς καὶ κατ' ἄρθρον 9 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, καθὼς καὶ κατ' ἄρθρον 2 τοῦ Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου τῆς Συμβάσεως αὐτῆς (σελ. 868), προσθέτει, δὲ ὅτι ἢ ἐν λόγῳ συνταγματικῆ κατοχύρωσις ἀφορᾷ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας καὶ ὄχι τῶν ἄλλων μειονοτικῶν θρησκείων (σελ. 891). Περαιτέρω, ἀναφέρει, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν διδασκαλίαν ὠρισμένης θρησκείας (σελ. 891). Τέλος ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ διδάσκωνται αἱ ἰουδαιοχριστιανικαὶ ἀξίαι, προκειμένου ὁ μαθητὴς νὰ ἀφομοιωθῇ πρὸς αὐτὰς (σελ. 895). Εἰς τὸ ἀναλυτικὸν ἔργον ποὺ ἔχει ἐκδώσει τὸ Κεντρικὸν Γραφεῖον Πληροφοριῶν τῆς Ἀγγλίας (*Central office of information*), ὑπὸ τὸν τίτλον «*Human rights*», 1995, ἀναφέρεται, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι ὑποχρεωτικὸν δι' ὅλους τοὺς μαθητὰς (*religious education is required for all pupils*, σελ. 91), καθὼς καὶ ὅτι ὅλα τὰ σχολεῖα ὑποχρεοῦνται νὰ διδάσκουν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἐπίσης νὰ ἀφιερῶνουν μίαν ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος διὰ κοινὴν λατρείαν μὲ συμμετοχὴν ὅλων τῶν μαθητῶν (σελ. 52). Ἐπίσης, ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευ-

τικῶν πρέπει νὰ διδάσκεται ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία (Syllabuses must reflect christianity, σελ. 52). Τέλος, ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὴν Ἀγγλία ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὰς θρησκευτικὰς κοινότητες καὶ χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ τὸ κράτος.

Εἰς τὴν Ὀλλανδίαν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀναφέρεται ὡς ὑποχρεωτικὸν ὑπὸ τῶν Calver - Kossel⁸¹. Εἰς τὴν Ὀλλανδίαν καθὼς καὶ εἰς τὸ Βέλγιον τὸ 80% περίπου τῶν λειτουργούντων σχολείων εἶναι ἰδιωτικὰ καὶ χρηματοδοτοῦνται ὑπὸ τοῦ κράτους ὅλα, προκειμένου εἰδικὰ νὰ εἰσαγάγουν εἰς τὸ πρόγραμμά των τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ἢ παρακολούθησις τοῦ ὁποίου εἶναι ὑποχρεωτική.

Εἰς τὴν Ἰσπανίαν ἰσχύει σύμφωνον μὲ τὸ Βατικανόν, συναφθὲν τὸ 1979, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ ἰσπανικὸν κράτος ἀναλαμβάνει νὰ ἐξασφαλίσῃ ὠρισμένα πλεονεκτήματα ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἐκπαίδευσιν ἐντὸς τῶν δημοσίων σχολείων (enseignement religieux dans les écoles publiques, κατὰ τὸν Benoit, ἔνθ. ἀν., σελ. 129).

Εἰς τὸ γνωστὸν γερμανικὸν περιοδικὸν «Kirche und Recht» (1997, σελ. 57) ἀναφέρεται, ὅτι εἰς τὴν Ἰσπανίαν ἡ κυβέρνησις τοῦ Γκονζάλες εἶχε καταργήσῃ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ὡς ὑποχρεωτικόν. Ἡ νέα κυβέρνησις τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἀθναρ τὸ ἐπαναφέρει κατόπιν αἰτήματος πολλῶν γονέων.

Εἰς τὰς ΗΠΑ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν ὑποχρεωτικόν, ὅμως ἐφόσον ὁ μαθητὴς ἀπουσιάσῃ ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλον μάθημα, διὰ νὰ πάῃ νὰ παρακολουθήσῃ μάθημα θρησκευτικῶν ἄλλου, δὲν παίρνει ἀπουσία⁸². Τὸ ἴδιον σύγγραμμα μᾶς πληροφορεῖ περαιτέρω, ὅτι οἱ χριστιανοὶ φοιτηταὶ μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦν τοὺς πανεπιστημιακοὺς χώρους πρὸς διοργάνωσιν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων. Περαιτέρω, ὅπως ἀναφέρει ὁ Lowenstein⁸³, εἰς τὰς ΗΠΑ ἡ πολιτεία τῆς Νέας Ὑόρκης εἰσήγαγε τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα παρὰ τὴν ἀντίθετον νομολογίαν.

Εἰς τὰς ΗΠΑ μέχρι πρό τινος μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δὲν ὑπῆρχε, εἰ μὴ μεμονωμένως κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀναφερόμενα. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ τάσις πού ἀναπτύσσεται εἶναι ἡ ἐπανεισαγωγή τοῦ

81. Christliche Erziehung in Europa, τόμ. II, Niederlande, σελ. 26 ἐπ.

82. Βλέπε Levy - Karst - Mahoney. Encyclopedia of the american constitution, τόμ. 3, 1986, σελ. 1536.

83. Verfassungsrecht und Verfassungspraxis der vereinigten Staaten, 1959, σελ. 486.

μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα. Ἔτσι, εἰς τὴν ἐφημερίδα «USA TODAY» τῆς 23.10.1997 δημοσιεύεται ἐκτενὲς κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον «Bibles in schools» (σελ. 5A), ἀναφέρον, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις ἐπανεισάγεται εἰς τὰ σχολεῖα, τὸ δὲ 18% τῶν 16.000 σχολικῶν περιφερειῶν τῆς χώρας προσφέρει τώρα ἑνὸς εἴδους θρησκευτικὴν ἐκπαίδευσιν (ἐπὶ λέξει: «About 18% of the nation's 16000 school districts now offer some type of religious teaching», σελ. 5A). Εἰς τὸ περιοδικὸν «Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος» τῆς 11.4.1996 (σελ. 46) ἀναφέρεται, ὅτι εἰς τὸ λύκειον Winfield στὸ Jackson τοῦ Μισισσιππὶ οἱ μαθηταὶ ἐψήφισαν κατάληψιν τοῦ σχολείου των καὶ ἔκαναν πορείαν διαμαρτυρίας μὲ αἷτημα τὴν καθιέρωσιν καθημερινῶς τῆς σχολικῆς προσευχῆς. Ὁ Charles Glenn Ἀμερικανὸς πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς εἰς τὴν μελέτην τοῦ «Schule und Religion in den vereinigten Staaten»⁸⁴ περιέχει ἐκτενὴ ἀνάλυσιν πλήθους δικαστικῶν ἀποφάσεων δικαστηρίων τῶν ΗΠΑ, σχετικῶν μὲ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: 1) Εἰς ὅσας δικαστικὰς ἀποφάσεις ἐκρίθη, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν δὲν κατοχυροῦται νομοθετικῶς, ὑπῆρξε μειοψηφία ἰσχυρὰ δεχθεῖσα τὸ ἀντίθετο. 2) Εἰς ΗΠΑ λειτουργεῖ πλῆθος ἰδιωτικῶν σχολείων. Εἰς ὅλα τὰ σχολεῖα αὐτὰ διδάσκειται τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Διὰ τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἡ νομολογία ἔχει δεχθῆ, ὅτι ἔχουν τὸ δικαίωμα τῶν θρησκευτικῶν. Διὰ τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἡ νομολογία ἔχει δεχθῆ, ὅτι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ προσλαμβάνουν κληρικούς διὰ νὰ διδάσκουν, τοὺς ὁποίους καὶ μποροῦν νὰ προτιμοῦν μὴ ἐφαρμοζομένων διὰ αὐτὰ τὰ τῶν ἐργατικῶν νόμων, πού προβλέπουν πλήρη ἰσότητα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν κατὰ τὴν πρόσληψιν. Δικαιοῦνται δὲ εἰδικὰ διὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν νὰ τὸ ὀργανώσουν καὶ νὰ προσλαμβάνουν διδασκάλους κληρικούς ἄνευ κρατικῆς ἐγκρίσεως. 3) Τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα ὑποχρεοῦνται νὰ διδάσκουν τὰς ἀρχὰς ὠρισμένης θρησκείας (σελ. 333). 4) Εἰς τὴν Πολιτείαν τῆς Χαβάης ὑπάρχει νόμος, ὁ ὁποῖος ὀρίζει, ὅτι ὡς ἐκπαιδευτικοὶ προσλαμβάνονται εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα μόνον προτεστάντες, ἀπαγορευμένης τῆς προσλήψεως διδασκάλων πρεσβευόντων ἄλλην θρησκείαν (σελ. 334). Τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα (τὰ ὁποῖα διδάσκουν μάθημα θρησκευτικῶν) χρηματοδοτοῦνται ὑπὸ τοῦ κράτους εἰς ποσοστὸν 95% (σελ. 338-339). Τὸ ὅτι εἰς τὰ ἰδιωτικὰ scho-

84. Εἰς *Recht der Jugend und des Bildungswesens*, 1996, σελ. 322 ἐπ.

λεῖα τῶν ΗΠΑ διδάσκεται τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι γνωστὸν (πρβλ. KuR 1998, σελ. 980/140-1), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἐν λόγῳ μαθήματος χρησιμοποιοῦνται ὅλα τὰ σύγχρονα ἠλεκτρονικὰ μέσα (π.χ. internet, video, cd-rom, computer κλπ.).

Ἐπισημαίνουμε περαιτέρω ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν κατοχυροῦται ὑπὸ τῶν ἐξῆς συνταγματικῶν διατάξεων: ἄρθρον 7, παρ. 2 & 3 τοῦ γερμανικοῦ συντάγματος (ὡς προαναφέραμε) ἄρθρον 41, παρ. 5 τοῦ πορτογαλλικοῦ συντάγματος, ἄρθρον 49, παρ. 3 τοῦ ἐλβετικοῦ συντάγματος, ἄρθρον 27, παρ. 3 τοῦ ἰσπανικοῦ συντάγματος, ἄρθρον 23, παρ. 3 τοῦ ὀλλανδικοῦ συντάγματος, ἄρθρον 42 παρ. 1-4 τοῦ ἱρλανδικοῦ συντάγματος, ἄρθρον 18, παρ. 4 τοῦ κυπριακοῦ συντάγματος, ἄρθρον 17 τοῦ αὐστριακοῦ συνταγματικοῦ νόμου τοῦ 1867, ἄρθρον 2, παρ. 3 τοῦ συντάγματος τῆς Μάλτας, ἄρθρον 16, παρ. 3 & 4 τοῦ συντάγματος τοῦ Λιχτεστάιν (Benoit d' Onorio, ἐνθ. ἀν., σελ. 141).

Εἰς τὰς Ἀνατολικὰς χώρας (πρώην κομμουνιστικὰς) ὡς γνωστὸν ἡ ἐκκλησία ἐπανῆλθεν εἰς τὴν προτέραν θέσιν της καὶ ὡς συνέπεια τούτου τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἤρχισε νὰ ἐπανεισάγεται εἰς τὰ σχολεῖα μετὰ τὴν ἀπαγόρευσίν του ὑπὸ τῶν πρώην κομμουνιστικῶν καθεστώτων. Ἐκεῖ πάντως τὰ πράγματα μέχρι στιγμῆς εἶναι ρευστὰ καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμε μὲ ἀκρίβειαν εἰς ποῖον ἐπίπεδον καὶ εἰς ποίαν ἔκτασιν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἔχει ἐδραιωθῆ. Ἐπικαλούμεθα πάντως κατατοπιστικὴν ἔκδοσιν ὑπὸ τὸν τίτλον Churches denominations and congregations in Hungary, ποὺ ἔχει ἐκδώσει προσφάτως τὸ ὑπουργεῖον ἐξωτερικῶν τῆς Οὐγγαρίας καὶ τὸ ὁποῖον περιέχει σειρὰν μελετῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὴν χώραν αὐτὴν ἐπανεισῆχθη τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα ὡς ὑποχρεωτικὸν καὶ διὰ τοὺς μαθητὰς ποὺ ἀνήκουν εἰς τὴν καθολικὴν θρησκείαν καὶ διὰ τοὺς μαθητὰς ποὺ ἀνήκουν εἰς τὴν προτεσταντικὴν θρησκείαν (σελ. 29, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν οἱ μαθηταὶ παρακολουθοῦν καὶ κατηχητικὰ σχολεῖα). Ὑπόψιν ὅτι διὰ τῆς ἀπὸ 13/7/1990 συναφθείσης συμφωνίας μεταξὺ οὐγγρικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ὑφισταμένων ἐκκλησιῶν τὸ οὐγγρικὸ κράτος ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπανεισαγάγῃ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα ὡς ὑποχρεωτικὸν, νὰ καταβάλλῃ τοὺς μισθοὺς τῶν καθηγητῶν τῶν θρησκευτικῶν, ἢ δὲ ἐκκλησία θὰ ἀποφασίζῃ τί θὰ διδάσκεται καὶ ποιὸς θὰ ἀπασχολεῖται ὡς διδάσκαλος, καθὼς καὶ πῶς θὰ ἀξιολογεῖται τὸ ἔργον του (the church will determine...

what is to be taught, who is to be employed as instructor and how his work is to be evaluated. Τέλος, αί ἐκκλησῖαι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ καθορίζουν, πὼς θὰ ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ μαθητὴς συμμετέσχε εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν.

Ἐξ ὅσων προκύπτει βεβαίως, ἐκ τὰς χώρας τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης αἱ προοπτικαὶ εἶναι ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἐπανεισάγεται εἰς τὰ σχολεῖα. Ἐπὶ παραδείγματι, εἰς τὸ γνωστὸν γερμανικὸν νομικὸν περιοδικὸν Kirche und Recht (1998, σελ. 980/141) ἀναφέρεται, ὅτι εἰς τὴν Κροατίαν τὸ ὑπουργεῖον παιδείας τῆς χώρας αὐτῆς ἀπεφάσισε τὴν ἐπανεισαγωγὴν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν εἰς τὰ σχολεῖα.

Αὐτὰ ἀπὸ ἀπόψεως de lege lata καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πράξεως ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ λόγῳ περιορισμένου χώρου.

Ἀπὸ ἀπόψεως de lege ferenda τίθεται τὸ ἐρώτημα; Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν πρέπει ἢ ὄχι νὰ διδάσκεται; Δηλαδή ἡ διδασκαλία του εἶναι ἐπιβλαβὴς ἢ ἐπωφελής; Βεβαίως ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀρμοδίᾳ νὰ ἀπαντήσῃ εἶναι ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη καὶ ὄχι ἡ νομική. Ὅμως, ὑπάρχει κλάδος τῆς νομικῆς, πού ἐξετάζει ἀρμοδίως καὶ αὐτὸ τὸ θέμα. Πρόκειται περὶ τῆς ἐγκληματολογίας, οἱ διαπρεπέστεροι ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας ἔχουν ἀποφανθῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ ἔχουν δεχθῆ τὰ ἀκόλουθα:

α) Ὁ πολὺς Γαρδικας⁸⁵ ἀναφέρει: «ἡ ἀρχὴ τῆς μετανοίας, ἡ στηριζομένη εἰς τὸν *Λουκᾶν ιθ', 8* ἦτοι μετάνοια δι' ἔργων, εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὴν πρόληψιν τοῦ ἐγκλήματος. Ἐπὶ τούτης στηρίζονται οἱ σύγχρονοι λίαν δὲ δραστικοὶ σωφρονιστικοὶ θεσμοί, οἷον ὁ τῆς προσωρινῆς ἀπολύσεως καταδίκων ἐκ τῶν φυλακῶν, ὁ τῆς ὑπὸ αἵρεσιν καταδίκης ἢ ἀναστολῆς τῆς ποινῆς ὁ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ καταδίκου καὶ τοῦ πτωχεύσαντος ἐμπόρου... ἀλλ' ἡ ἀρχὴ τῆς μετανοίας ἐνεργεῖ καὶ εὐρύτερον, διότι ἡ συγχώρησις τοῦ ἁμαρτήματος ἀποπλύνει τὰ μίση καὶ τὰ αἰσθήματα τῆς ἀντεκδικήσεως πρὸς τοὺς βιαιοπραγοῦντας καὶ συμβάλλει εἰς τὴν πρόληψιν τῶν ἐγκλημάτων».

β) Ὁ Δασκαλόπουλος⁸⁶ ἀναφέρει: «τὸ γνήσιον καὶ ὑγιὲς θρησκευτικὸν συναίσθημα, πρωτίστως δὲ ἐν τῷ χωρῷ τοῦ χριστιανισμοῦ ἀναπτυσσόμενον, ἐξυψώνει τὸν ἄνθρωπον, εἶναι δι' αὐτὸν πηγὴ ζωῆς ἰσχύος καὶ ἐμπνεύσεως καὶ συνέχει αὐτὸν ἐκ τῆς κατολισθήσεως εἰς τὸ ἐγκλημα καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην ἀντικοινωνικὴν ἐκδήλωσιν. Διὰ τοῦτο

85. Ἐγχειρίδιον ἐγκληματολογίας, ἐκδ. β', 1957 σελ. 80 ἐπ.

86. Θρησκευτικὸν συναίσθημα καὶ ἐγκληματικότητα, 1971, σελ. 35 ἐπ.

ἀδήριτος ὑπάρχει ἀνάγκη τῆς καλλιέργειας καὶ ἀναπτύξεως τοῦ συναισθήματος τούτου πάση δυνάμει εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, ἰδίως ἀπὸ τῆς νεαρᾶς αὐτῶν ἡλικίας, ἀλλ' ὁμοίως καὶ μετὰ ταῦτα, καθ' ὅλον αὐτῶν τὸν βίον».

γ) Ὁ γνωστὸς Γάλλος ποινικολόγος - ἐγκληματολόγος καθηγητῆς εἰς τὸν πανεπιστήμιον Παρισίων (καὶ ἐκ τῶν συντακτῶν τοῦ νέου γαλλικοῦ ποινικοῦ κώδικος) *Leauté*⁸⁷ ἀναφέρει, ὅτι ὁ ἐπίσης γνωστὸς ἐγκληματολόγος *Ferri* παρ' ὅτι ἐνεφορεῖτο ἀπὸ ἔντονα ἀντικληρικὰ συναισθήματα, ἐκάλη εἰς ἐπιστροφήν εἰς χριστιανικὴν πρακτικὴν διὰ τὴν καταπολέμησιν τοῦ ἐγκλήματος.

δ) Ὁ ἐπίσης γνωστὸς Γερμανὸς ἐγκληματολόγος *Schneider*⁸⁸ ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἔλλειψις θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς παιδείας ἀποτελεῖ ἐξέχον αἷτιον τῆς ἐγκληματικότητος (*ist Mangel an religiöser und moralischer Erziehung eine hervorragende Ursache für Delinquenz und Kriminalität*).

ε) Οἱ *Bouzat - Pinatel*⁸⁹ ἀναφέρουν, ὅτι τὸ χαμηλὸν ἐπίπεδον θρησκευτικῆς πρακτικῆς (*Le bas niveau de pratique religieuse*) καὶ τῶν ἀνηλικίων καὶ τῶν γονέων τῶν τοὺς ὀδηγεῖ εἰς τὸ ἐγκλημα.

στ) Τὰ ἴδια ἀκριβῶς μὲ τὸς ἀνωτέρω ὑποστηρίζει καὶ ὁ *Benjamin*⁹⁰.

ζ) Ὁ *Eisenberg*⁹¹ θεωρεῖ τὴν θρησκευτικότητα (*Religiosität*) ὡς ἀνασταλτικὸν τοῦ ἐγκλήματος παράγοντα (*Deliktshemmender Faktor*).

η) Οἱ *Elster - Lingemann*⁹² θεωροῦν τὴν ἀποξένωσιν ἀπὸ τὸν Θεὸν (*Gottesentfremdung*) ὡς ὀδηγοῦσαν εἰς τὴν ἐγκληματικότητα καὶ τὴν ἀντικοινωνικὴν συμπεριφορὰν. Περαιτέρω ἀναφέρουν, ὅτι ἡ ἀληθῆς ἠθικὴ δὲν εἶναι δυνατὴ ἄνευ θρησκείας (*Wahre Sittlichkeit ist nicht möglich ohne Religion*) καὶ ἐπίσης ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀντίστασις αὐξάνεται, ὅσον αὐξάνεται καὶ ἡ πίστις εἰς τὸν Θεόν. Τέλος, ἀναφέρουν ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ τὸν σημαντικώτερον παράγοντα διὰ τὴν ἀποκατά-

87. *Crimologie et science penitenciaire*, 1972, σελ. 370.

88. *Kriminologie*, 1987, σελ. 469.

89. *Traité de droit pénal et de criminologie*, τόμ. III, *criminologie* 2α ἔκδ. 1970, σελ. 138.

90. *Religion et criminalité*, εἰς *L'année sociologique* 1963, σελ. 132 ἑπ.

91. *Kriminologie*, 3η ἔκδ. 1990, σελ. 801.

92. *Handwörterbuch der Kriminologie*, τόμ. 3, 1975, σελ. 33.

στασιν τῶν ἐγκληματιῶν (die Religion als einen der wichtigsten Punkte bei der Resozialisierung von Straffälligen zu betrachten).

θ) Ὁ Kreuzer⁹³ ἀναφέρει, ὅτι ἡ κατάσταση τῶν ναρκωτικῶν σήμερα ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπώλειαν τῆς θρησκευτικότητος.

ι) Ὁ Münder⁹⁴ (Frankfurter Lehr –und Praxis– Kommentar zum KJHG, 1991, σελ. 328) ἀναφέρει, ὅτι σημαντικὴν βοήθειαν εἰς τὸν ἐγκληματιαν νέον δύναται νὰ προσφέρῃ ἡ ἐκκλησία καὶ αἱ θρησκευτικαὶ κοινότητες. Τὰ ἴδια δέχονται, τέλος, καὶ οἱ Gerner⁹⁵ καὶ Harrer⁹⁶.

Τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀναφέραμε ἐνταῦθα ἐννοεῖται ὅτι παρουσιάστηκαν ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ καὶ ἐπελέγησαν αἱ ἀντιπροσωπευτικότεραι ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπηχοῦν τὴν κρατοῦσαν γνώμην καὶ τὴν συνήθη πρακτικὴν.

---

93. Jugend - und Rauschdrogkriminalität, 2α ἔκδ. 1980, σελ. 24.

94. Frankfurter Lehr –und Praxis– Kommentar zum KJHG, 1991, σελ. 328.

95. Jugendhilfe, 2α ἔκδ. 1975, σελ. 31.

96. Jugendhilfe, 4η ἔκδ. 1980, σελ. 3-4.